

“ВІЛЬНА СПІЛКА”-“ВОЛЬНИЙ СОЮЗ”

**СПРОБА
УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛТИКО-СОЦІАЛЬНОЇ
ПРОГРАМИ**

ЗБІР І ПОЯСНЕННЯ

М. Драгоманова

Переклад Т. Андрусика

UNION LIBRE

ESSAI D'UN PROGRAMME POLITIQUE ET SOCIAL UKRAINIEN
Par M. Dragomanov.

ВОЛЬНЫЙ СОЮЗЪ — ВІЛЬНА СПІЛКА

ОПЫТЪ

УКРАИНСКОЙ ПОЛИТИКО-СОЦІАЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ

СВОДЪ И ОБЪЯСНЕНІЯ

М. Драгоманова.

Издание русское.

ЖЕНЕВА

ТИПОГРАФИЯ «СРОВАДЪ»

1884

FREIER BUND

WOJNY ZWIĄZEK

UNIONE LIBERA

ПОЛІВНА СПІЛКА

ТОВАРУСТВО

ПОПЕРЕДНЯ ЗАМІТКА

З 1876 р. видання українського збірника "Громада" і поряд з ним брошур російською і французькою мовами, а згодом газети "Вольное Слово" та інших публікацій, в яких ми постійно доводили необхідність організованого громадського руху для встановлення в Росії п о л і т и ч н о ї (тут і далі розрядка М. Драгоманова. - Прим. перекладача) с в о б о д и, призвело нас до зіткнення, попри наших найближчих друзів і земляків, з різноманітними елементами з населення Росії. Люди різних племен, класів і політико-соціальних напрямів висловлювали нам свої міркування щодо суспільних питань, яких ми торкалися в наших публікаціях, а також викликали нас на подальший виклад наших міркувань, вимагаючи від нас більш-менш детальної політико-соціальної програми, пристосованої до практичних умов нинішнього становища Росії. Деякі повідомляли нам свої начерки подібних програм. Врешті, слідкуючи за думками, що висловлювалися з 1878 р. на різних земських зборах як про загальне становище Росії, так і з питання про т.зв. місцеве управління, ми часто зустрічали як підтвердження наших політичних міркувань, так і доповнення до них або їх вираження в більш практичній формі. Надрукована наприкінці минулого року і розповсюджена в достатній кількості примірників "Політична Програма Земського Союзу", яка значною мірою є не що інше, як тільки систематичне зібрання окремих положень і побажань, висловлених на згаданих зборах, - у свою чергу послужила нам приводом до збирання різноманітних політичних міркувань. Хоча ця програма була складена не нами, а людьми, поставленими в більш безпосереднє, ніж ми, зіткнення з практичним життям, але, оскільки вона була опублікована у зв'язку з газетою, в якій ми брали діяльну участь і оскільки головні положення її згідні з тими, які ми розвивали в наших публікаціях, - то багато хто звернувся до нас зі своїми зауваженнями з приводу цієї програми. *)

Таким чином, у нас утворився певний запас політико-соціальних міркувань, спільних для нас з нашими читачами, продукт стільки ж індивідуальної, скільки і колективної роботи думки, збудженої становищем Росії в останні роки. Нам здалося, що надрукування систематичного зібрання цих міркувань було б не зайвим, хоча б тільки для того, щоб послужити приводом для подальшого обговорення питань, сміємо думати, досить важливих, при нинішньому становищі Росії, вже тому, що вони виникли не в фантазії одного-другого індивідуума, а збуджені самим життям в головах значної кількості дуже різних індивідуумів. Питання ці стосуються основ політичного перетворення Росії і найнеобхідніших для неї соціально-економічних реформ. Для зручності обговорення цих питань ми поділили наш їх виклад на дві частини: в першій ми поставили ряд категоричних

*) Читач побачить далі, що ми майже буквально відтворили багато статей цієї програми.

положень, - які можуть бути правильними або неправильними незалежно від нашого вміння підтримати їх своїми аргументами; - в другій - самі ці аргументи на підтримку тих положень, які вимагають роз'яснення або які, як ми знаємо з досвіду попереднього обміну думками нашими з різними людьми, зустрічають відомі заперечення.

Незважаючи на те що ми використовували політичні міркування осіб з різних кінців Росії, і незважаючи на наше глибоке переконання, що принаймні в даний час неможливий практичний рух вперед жодної окремої частини Росії без руху всіх її частин і загальної політичної реформи всієї цієї держави, ми все ж таки не наважилися надати нашій політико-соціальной програмі навіть зовнішньої форми програми всеросійської, - а пропонуємо її як спробу програми, пристосованої до краю, найбільш нам відомого. Це області, населені переважно українським, або малоруським, племенем, - від східних повітів Царства Польського до передгір'їв Кавказу.

Істинно всеросійська програма, так само як і істинно всеросійська політична організація, може, на нашу думку, утворитися тільки як сукупність окремих обласних програм і як спілка обласних організацій, що стоять за ними. І тому найбільш насущним у даний час питанням у справі здобуття для населення Росії політичної свободи ми вважаємо створення таких організацій, обласних політичних товариств, які зібрани би під знамена відомих політико-соціальних вимог якомога більшу кількість осіб і гуртків у своїх областях, а після цього встановили би зв'язок між собою для спільних дій, спрямованих на перетворення Росії відповідно до цих вимог. Пропонуючи, під впливом висловленого вище переконання, на широкий публічний суд, перш за все жителів українських областей, зібрання політико-соціальних вимог, які поділяються вже певним числом індивідуумів, ми вирішили найбільш зручним викласти їх у формі проекту статуту такого виду політичного товариства, для якого, згідно з нинішнім становищем України і сусідніх з нею областей, ми вважаємо найбільш відповідним ім'я *Вільна Спілка, Вольный Союз*. Головні ідеї такого товариства повністю відповідають переказам українського населення і навіть у більш темні часи прагнули проявитися в організованому вигляді, наприклад у товаристві *Об'єднаних Слов'ян 1824-1825 рр.* і в гуртку друзів Шевченка, відомого під іменем *Кирило-Мефодіївського Братства* в 40-ві роки. В даний час необхідні елементи для такого товариства існують на Україні і навіть діють в різних сферах суспільного життя як самостійно, так і в складі інших політичних груп. Їм не вистає тільки міцної спеціальної організації, яка одна тільки і може забезпечити систематичність, а тому і широту й успішність діяльності. Ми будемо вважати своє завдання виконаним і навіть успішно, якщо цей наш проект послужить для згаданих елементів приводом для вироблення остаточної програми, яку її впорядники, що, перебувають у самій країні, почнуть здійснювати вже як повністю своє власне творіння.

I.
ПРОЕКТ
ОСНОВ СТАТУТУ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
“ВІЛЬНА СПІЛКА”-“ВОЛЬНИЙ СОЮЗ”

Частина I. Про цілі товариства

I. У землях, населених українським племенем, повинно бути засноване товариство “Вільна Спілка”-“Вольный Союз”, яке поставить своїм завданням роботу для політичного, економічного і культурного визволення та розвитку українського народу й іноплемянних колоній, що живуть серед нього.

Примітка. Оскільки український народ живе в різних державах: в Росії, в Австрії (в Галичині і Буковині) і в Угорщині (в східних комітатах) за різних політичних умов (хоча і за досить подібних умов соціальних і культурних), - то у кожній з цих політичних областей способи громадської діяльності повинні бути відмінними. Тому в кожній з згаданих вище українських областей повинні бути утворені й окремі політичні товариства, - скоріше повністю самостійні, аніж відділи одного і того ж, - які, зрештою, силою самих речей змушені будуть дійти згоди між собою для певної солідарності в діях і взаємної допомоги.

Цей проект, вироблений за участю українців російських, має на увазі майже виключно Україну російську ж.

II. “Вільна Спілка” повинна прагнути до досягнення своїх цілей у злагоді з подібними йому товариствами серед інших народів, інтереси яких стосуються до інтересів українського народу.

Примітка. Для зручнішого досягнення такої злагоди “Вільна Спілка” повинна приймати до числа своїх членів осіб різних національностей, створювати свої відділення в українських колоніях серед інших племен (народів) і сприяти утворенню подібних йому товариств серед народів, інтереси яких пов'язані з інтересами українського народу.

III. Головним завданням “Вільної Спілки” в Росії у теперішній та найближчий час повинна бути робота для перетворення цієї держави на засадах політичної свободи, приблизно на наступних підставах:

1. Під словами політична свобода необхідно розуміти:

А) Права людини і громадянина:

а) Недоторканість тіла для принизливих покарань і смертної кари;

б) Недоторканість особи і житла для поліції без судової постанови.

Примітка I. У випадку, коли хто-небудь був спійманий на місці злочину, кожен може арештувати винного, але повинен одразу ж передати його до рук судової влади.

Примітка II. Ніхто не повинен бути судимий судом надзвичайним. Кримінальний суд, крім мирового, повинен бути судом із присяжними.

- в) Недоторканість приватних листів і телеграм.
- г) Свобода вибору місця проживання і занять.
- д) Недоторканість національності (мови) у приватному і публічному житті.
- е) Свобода совісті (віри або безвір'я) та будь-якого публічного богослужіння і обрядів, що не суперечать громадській моралі.

Примітка. З цієї свободи витікає відміна державної церкви і перетворення всіх церковних установ у приватні, які утримуються винятково за рахунок бажаючих і керуються відповідно до їх волі, без жодної допомоги або втручання установ світських.

- є) Свобода слова, друку, театрів і навчання.
- ж) Свобода зборів, петицій і заяв зовнішніми знаками (малюнками, прапорами, процесіями та ін.) без порушення зовнішнього порядку і безпеки у населених місцях.
- з) Свобода товариств і об'єднань.
- и) Право носіння зброї і військових вправ без порушення зовнішнього порядку і безпеки в населених місцях.
- і) Право цивільного і кримінального позову проти службових осіб і установ за незаконне порушення інтересів особи.
- ї) Право опору незаконним діям урядовців.
- й) Рівність усіх у громадянських правах і обов'язках.

Примітка I до розд. А. Права людини і громадянина не можуть бути ні відмінені, ні обмежені жодною постановою чи законом, за винятком обмежень, що встановлюються в законодавчому порядку на час зовнішньої війни. Але і в такому випадку жодна особа, що не належить до армії і флоту, не може бути судима військовим судом.

Примітка II до розд. А. Охорона перелічених вище прав повинна входити в обов'язок місцевих мирових суддів, яким має бути надане право під особисту відповідальність вимагати собі сприяння розташованих поблизу військових сил, зобов'язаних надавати їм таке сприяння.

Б) Самоврядування:

- а) Місцеве:
 - Общинне (сільське і міське)
 - Волосне.
 - Повітове.
 - Обласне.*)

*) Облaсті, на які повинна бути поділена Російська імперія, відповідно до сукупності географічних, економічних і етнографічних умов, можуть бути запропоновані приблизно наступні:

1. Північна: губернії Архангельська і Вологодська.

б) Державне.

2. Самоврядування це повинно бути представлено сходами або ж вибраними зборами, перед якими повинні бути відповідальні всі службові особи, крім суддів, становище яких повинно бути визначене особливо.

Примітка. В головних своїх рисах теперішній судоустрій за статутами 20 листопада 1864 р. може бути визнано задовільним.

3. Всі особи, які досягли 21-річного віку, повинні користуватися виборчим правом і правом бути обраними до будь-яких представницьких зборів і на посади обцинні, волосні та повітові; для права ж бути обраним на збори і посади обласні і державні необхідний 25-річний вік.

Примітка I. Закони про виборчі сходи і округи повинні бути складені таким чином, щоб обрані могли представляти не тільки жителів усіх місцевостей, але й, по можливості, всіх видів занять, а також не тільки більшості, але й меншості.

Примітка II. Виборці повинні мати право складати для своїх виборчих наказів.

2. О з е р н а: губ.Олонецька, С.Петербурзька, Псковська, Новгородська і Тверська.
3. Б а л т і й с ь к а: губ.Естляндська, Лифляндська, латиські повіти (Люцинський, Річицький і Динабурзький) Вітебської губернії і Курляндська.
4. Л и т о в с ь к а: губ.Ковенська, Сувалківська на північ від м.Сувалки, північно-західна половина Віленської губернії.
5. П о л ь с ь к а: губернії Царства Польського, крім литовської частини Сувалківської і східних частин Сідлецької і Люблінської (колишня уніатська Холмська єпархія) і західні частини повітів Гродненського і Білостоцького Гродн.губ.
6. Б і л о р у с ь к а: губ.Вітебська (крім латиських повітів), західна частина Смоленської губ., Могильовська губ., Мінська, крім Пінського і Мозирського повітів, і губ. Гродненська, крім південних повітів (Бельського, Пружанського, Брестського і Кобринського).
7. П о л ь с ь к а: східні частини Седлецької і Люблінської губ., південні повіти Гродненської, Пінський і Мозирський повіти Мінської губ. і Волинська губ., крім південно-східної частини (повітів Житомирського і Новоград-Волинського по р.Случ).
8. К и ї в с ь к а: південно-східна частина Волинської губ., Київська губернія, Чернігівська і Полтавська без південно-східної частини (повітів Константиноградського, Полтавського, Кобеляцького і сх. частини Кременчузького).
9. О д е с ь к а: губ.Подільська, Бессарабська, Херсонська, західна частина Катеринославської (по р.Дніпро) і Таврійська губ., крім повітів Мелітопольського і Бердянського.
10. Х а р к і в с ь к а: Мелітопольський і Бердянський повіти Таврійської губ., східна частина Катеринославської губ., південно-східні повіти Полтавської губ., Харківська губ., та південні, Слобідськоукраїнські, повіти Курської та Воронежської.
11. М о с к о в с ь к а: північні повіти Курської губ., губ.Орловська, Тульська, Калузька, Смоленська (крім білоруських повітів), Московська і Рязанська.
12. Н и ж н ь о н о в г о р о д с ь к а: губ.Ярославська, Костромська, Володимирська і Нижньоновгородська.

4. У селах громадськими справами повинен завідувати с х і д та вибрана ним у п р а в а з вибраним сходом таки старшиною.

5. У містах (і містечках), волостях, повітах та областях для завідування громадськими справами повинні бути запроваджені д у м и, вибрані на підставі особливих, складених без порушення пункту 3-го, законів про виборчі сходи й округи, - а також у п р а в и, вибрані думами.

6. Сільські сходи, а також міські, волосні, повітові й обласні думи повинні мати право доручати виконання своїх постанов, крім своїх старшин і управ, ще й особливим особам або комітетам.

7. Сільські сходи, а також міські, повітові й обласні думи повинні мати право доручати своїм управам провадити цивільні та кримінальні позови проти всякого роду посадових осіб за незаконні їх дії.

8. Вказані в §§ 4 і 5 установи г р о м а д і в с ь к і, волосні та п о в і т о в і повинні завідувати в своїх округах справами місцевого громадського господарства (громад.майно, ринки, ярмарки і т.п.), благоустрою (шляхи сполучення, громадські будівлі, пошти і тощо), благополуччя (оздоровлення, продукти, опіка, страхування, охорона худоби від епізоотій і т.п.) і громадською початковою та (в міру засобів) середньою освітою.

9. О б л а с н и м думам і визначеним від них управам та іншим органам повинні належати: завідування справами місцевого громадського господарства, благоустрою і благополуччя, які перевищують засоби одного повіту, прийняття загальних заходів по області зі всіх справ громадського господарства, благоустрою і благополуччя; - нагляд за всією економічною діяльністю в області (землеробством, кіньми, лісами, промислами, заводами, фабриками та ін.) і прийняття заходів для збереження природних багатств області і для правильного їх використання, а також для забезпечення і примноження загального багатства населення області; - нагляд (інспекція)

13. К а з а н с ь к а: губ.Вятська, Казанська, Симбірська і Самарська, крім південних повітів (Миколаївського і Новоузенського).

14. П р и у р а л ь с ь к а: губ.Пермська, Уфимська й Оренбурзька.

15. С а р а т о в с ь к а: північно-східні повіти Воронежської губ., губ.Тамбовська, Пензенська, Миколаївський і Новоузенський повіти Самарської губ. та Астраханська губ.

16. К а в к а з ь к а: Закавказзя зі Ставропольською губ. (тимчасово).

17. З а х і д н и й С и б і р.

18. С х і д н и й С и б і р.

19. З е м л і К о з а ц ь к і (Донська, Кубанська, Терська й Уральська) повинні залишатися як особливі області аж до перетворення козацької військової служби і всього устрою цих земель на засадах загальностановості, після чого Земля Уральських козаків примкне, ймовірно, до області Саратовської, а перші три складуть з губернією Ставропольською одну область, зі збереженням місцевих відмінностей.

20. Облaсті Середньоазіатські як надто різноманітні за своїм населенням і недавно ще приєднані, повинні управлятися за особливим положенням з можливим застосуванням начал самоврядування.

за публічним навчанням в області і завідування школами середніми, які утримуються за обласний кошт, а також школами вищими і науковими закладами (академіями та ін.).

10. Сільські сходи, а також волосні, міські, повітові й обласні думи повинні мати право видавати зі всіх справ, що входять у коло їхніх дій, обов'язкові постанови (які не суперечать основним законам і загальним інтересам державної спілки), призначати для задоволення належних до їх відання громадських потреб податки і входити в зносини і домовленості з іншими подібними установами в межах держави відносно задоволення спільних для них потреб.

Примітки до §§ 4-10. I. Подробиці щодо відносин між названими вище установами, з більш або менш широким колом дії, повинні бути визначені особливими статутами. Але необхідно, щоб ці статути можливо більше мали на увазі, щоб установа з більш широким колом дії не була начальством над установами з менш широким колом дії, - а щоб кожна мала можливо повну самостійність у своєму колі, особливо в справах, які вона оплачує своїми засобами. Згаданий нагляд у справах освітніх повинен мати значення дослідження і поради, а не командування.

II. Таким же чином особливими положеннями повинно бути визначене і ставлення до органів місцевого самоврядування представників загальнодержавного уряду (міністрів і обласних намісників). Але для того, щоб місцеве самоврядування було справжнім, необхідно, щоб представники держави могли призупиняти тільки такі постанови і дії органів місцевого самоуправління, які суперечать основним законам і загальним інтересам державної спілки і щоб суперечність, яка таким чином виникла, вирішувалася Сенатом (вищим судом) із відповідальністю державного урядовця за наслідки проведеної ним зупинки.

11. П о л і ц і я в містах, повітах і підрозділах останніх повинна перебувати у віданні відповідних дум, перед якими повинні бути відповідальні начальники місцевої поліції, яким би способом вони не призначалися.

12. Крім перелічених у §§ 8, 9, 10 і 11 справ місцевим виборним установам повинна належати розверстка і розкладка прямих державних податей. Обласним думам повинен належати також попередній розгляд усіх проектів загальнодержавних фінансових законів і подання по них висновків у законодавчі державні органи, а також законодавство з питань місцевого життя (застосування виборчих законів, територіальний поділ, кодифікація звичаєвого права тощо).

13. Завідування справами, спільними для всієї російської державної спілки, і загальнодержавне законодавство повинні належати д в о м д у м а м:

А) Д е р ж а в н і й Д у м і, виборні якої повинні обиратися виборчими сходами в округах, які повинні бути визначені особливим на цей рахунок положенням на підставі § 3 і

Б) С п і л ч а н с ь к і й Д у м і, виборні якої повинні обиратися обласними думами.

Примітка. Обласні думи повинні давати своїм представникам у Спільчанській Думі н а к а з и і мати право у будь-який час замінити цих представників іншими.

14. Обидві загальнодержавні думи на час перерви своїх зборів повинні утворювати зі свого складу С п о с т е р е ж н у К о м і с і ю.

15. М і н і с т р и, які призначаються Г л а в о ю Д е р ж а в и, повинні бути відповідальними перед обома думами і можуть бути віддані ними до с у д у.

16. Думі Спільчанській як представниці областей, - крім участі в загальнодержавному законодавстві й управлінні, - повинно належати зокрема завідування державним майном як спільним для всіх областей держави запасом; відносно використання цього запасу на користь загальної Спільчанська Дума повинна приймати заходи, на підставі виданих спільно з Державною Думою законів і за погодженням із Думами Повітовими й Обласними, які повинні повідомляти Спільчанській Думі про потреби, які можуть бути задоволені зі згаданого запасу.

17. Усі названі думи повинні обов'язково збиратися у визначені строки на чергові збори. На надзвичайні ж збори ці думи повинні скликатися на запрошення відповідних управ і Спостережної Комісії або за бажанням третини своїх членів. У випадку війни або повстання в одній з областей, Державна і Спільчанська Думи повинні збиратися самі, якщо їх не скличе ні Глава Держави, ні Спостережна Комісія, і не розходиться, доки самі цього не постановлять.

18. Глава Держави може, зі згоди Спільчанської Думи, розпустити Державну Думу, але в такому випадку розпускається і Спільчанська Дума, а в маніфесті про те повинен бути призначений і строк виборів нових членів цих дум; одночасно з виданням цього маніфесту повинні збиратися обласні думи, які їй повинні засідати до зборів нових загальнодержавних дум.

19. У випадку незаконного захоплення державної влади з будь-чийого боку, повинні збиратися з власної ініціативи обласні думи, які і вживуть заходів для відновлення законного порядку. В такому випадку війська, розташовані в областях, повинні підпорядковуватися обласним думами.

20. Для суду над міністрами за посадові злочини, а також над членами Державної і Спільчанської Думи за державну зраду повинен збиратися В е р х о в н и й С у д із членів кримінального департаменту С е н а т у і Спільчанської Думи.

21. С е н а т о р и повинні призначатися пожиттєво Главою Держави з кандидатів, запропонованих йому Спільчанською Думою неодмінно з осіб, які отримали вищу юридичну освіту і вже були членами судових палат, обласних або загальнодержавних дум.

22. Думи повітові й обласні, а також Глава Держави, повинні мати право порушувати питання про невідповідність постанов Державної і Спільчанської Думи основним законам (статутам, конституції) держави; питання ці повинні вирішуватися С е н а т о м на загальних зборах його департаментів.

23. Жодні зміни в основних законах держави не повинні бути проведені без попередньої згоди двох третин голосів Державної і Спільчанської Дум і без затвердження Державним Собором.

24. Державний Собор повинен складатися з членів об'єднаних Державної і Спільчанської Дум, а також спеціальних виборних, обраних обласними зборами в такій кількості, щоб число членів Спільчанської Думи і цих спеціальних виборних було рівним числу членів Думи Державної.

25. Глава Держави повинен бути зобов'язаний обнародувати закони, прийняті загальнодержавними зборами, і постанови Сенату, що позбавляють їх сили, а також постанови Державного Собору, наглядати за виконанням законів і переслідувати в законному порядку їх порушення.

Примітка. Главою Держави може бути спадковий Імператор, так само, як і обраний на строк Голова Всеросійської Державної Спільки. У першому випадку за його дії повинні бути відповідальні міністри, в порядку, вказаному в §§ 15 і 21, а в другому - він відповідальний сам у тому ж порядку.

IV. Із викладених вище основ політичного перетворення Росії необхідно вважати особливо важливими: 1) права людини і громадянина і 2) самоврядування місцевого; правління ж усією Росією через центральні представницькі збори без визнання і забезпечення цих прав і місцевого самоврядування, слід вважати, таким, що так само мало охороняє свободу загалом та інтереси України зокрема, як і теперішній устрій Російської імперії.

V. Після здійснення викладеного вище або подібного плану політичного перетворення Росії в цілому або в головніших його частинах, члени "Вільної Спільки" повинні взяти на себе обов'язок спрямувати свої зусилля на полегшення тих суспільних тягарів, що тепер пригнічують жителів російської України і на забезпечення кожному з них засобів для життя і розвитку. Для цього члени "Вільної Спільки" повинні зобов'язатися проводити, за допомогою свободи і через органи самоврядування, різні заходи, спрямовані:

1. На зменшення тягарів військової повинності надалі, поки загальні міжнародні відносини дадуть можливість замінити постійну армію народними ополченнями, які збирається на певний час.

Примітка. Між іншим полегшення тягара військової повинності може бути досягнуто розподілом її між загальнодержавною армією й обласними ополченнями, при скороченні армії і строку служби в ній.

2. На перетворення всіх податків у прямих прибуткові податки, які поступово збільшуються, відповідно до розміру прибутку платника.

Примітка. Само собою зрозуміло, що теперішні кричуще-несправедливі податки і побори: подушні, паспортні, акцизні і т.п. повинні бути перш за все або скасовані, або повністю змінені.

3. На запровадження доступного кожному навчання в школах початкових, середніх і вищих, - із тим, щоб для дітей бідних сімей початкове навчання було безкоштовним і супроводжувалося допомогою або, у випадку потреби, повним утриманням учня на громадський кошт, при чому більш здібні учні подібним чином утримувалися б і в середніх, й у вищих школах.

4. На влаштування для бідних людей громадських притулків: для дітей, хворих, калік і престарілих, а також громадських пенсійних кас для тих, хто втратив сили та престарілих працівників усіх видів корисної для суспільства праці.

5. На обмеження годин денної праці, перш за все для жінок і дітей, - часом, при якому було б можливим збереження здоров'я та розвитку тілесний і моральний.

Примітка. Фабрична праця для осіб, які не досягли 14-літнього віку, повинна бути безумовно заборонена.

6. На встановлення посередницьких судів між господарями і робітниками з виборних від обох сторін.

7. На влаштування для робітників здорового житла, здешевлення його винайму і на полегшення купівлі його сім'ями та артілями робітників.

8. На надання, по можливості, кожному землеробові участі в користуванні або у володінні землею і лісом, - шляхом роздачі їх із державного майна, переселення на незайняті місця, викупу при кредиті і допомозі від громадських установ, купівлю громадськими установами земель і лісів у приватних осіб і т.п.

Примітка I. Укладені при введенні Положення про селян 19 лютого 1861 р. договори, що позбавили селян землі або дали їм т.зв. четвертинний наділ, повинні бути перевірені, з застосуванням, у випадку необхідності, обов'язкового викупу.

Примітка II. У місцевостях, у яких здійснені 1861 р. викупні угоди покладають на селян платежі, вищі від справжньої доходності з землі, ці викупні платежі повинні бути полегшені шляхом перенесення погашення викупного боргу з селянського податку на загальнодержавні видатки.

9. На підвищення поземельного доходу і будь-якого заробітку трудящих людей шляхом влаштування громадських товарних складів, шляхом замовлення різного роду підприємств на громадські потреби безпосередньо землеробам і робітникам, при керівництві громадських установ (переважно громадських).

10. На підтримку і розвиток громадського і товариського землеволодіння й орендування, і будь-якої іншої товариської або артільної роботи.

11. На викуп копалень, вод, лісів, залізниць і т.п. у власність держави,

областей, повітів або громад і на надання їх у користування населенню, можливо дешеве і з застосуванням, по можливості, артільного способу добування й обробки продуктів.

VI. Проведення окреслених вище економічних заходів складає найменше з обов'язків, які беруть на себе члени "Вільної Спілки" для встановлення в Росії початків політичної свободи; члени ж, які будуть вважати ці заходи недостатніми, можуть після цього встановлення, без порушення свого слова, вибути з товариства, для дій на свій розсуд.

Висновок. Після всього сказаного цілі українського товариства "Вільна Спілка", в даний час можуть бути стисло виражені в наступних словах:

I. Цілі загально-громадянські:

а) Права людини і громадянина - як необхідна умова особистої гідності і розвитку.

б) Самоврядування - як основа для руху до соціальної справедливості.

II. Ціль суто-національна:

Політична свобода - як засіб для повернення української нації в сім'ю націй культурних.

Частина II. Про засоби діяльності товариства

Попереднє зауваження. У всякій громадській справі питання про засоби, порівняно з питанням про цілі, є справою другорядною. Засоби залежать від обставин, які постійно змінюються, а тому визначити їх з достатньою повнотою заздалегідь немає можливості, а отже, і необхідності. Для кожного політичного співтовариства найголовніше - зібрати якомога більшу кількість членів, які ясно усвідомлюють цілі й потім, відповідно до умов місця і часу, природно знайдуть найзручніші засоби для досягнення своїх цілей. Наведені нижче положення тому не мають претензій на повноту, а є тільки спробою вказівки деяких заходів, що мають на увазі переважно розповсюдження в різних верствах населення головних ідей гаданої "Вільної Спілки".

I. Для досягнення визначених у першій частині Основ Статуту цілей необхідно, перш за все, заснувати на всій Українській землі відділення "Вільної Спілки" з осіб повнолітніх і, по можливості, з певними заняттями, зі всіх теперішніх класів населення.

Примітка. Із сказаного ясно, що члени "Вільної Спілки" повинні уникати будь-яких дій для спонукання молоді до передчасної для неї політичної боротьби і до дій, які можуть перешкодити молодим людям стати в належний час, при допомозі освіти загальної і професійної, свідомими і впливовими політичними діячами.

II. Неодмінним обов'язком члена "Вільної Спілки", - за всіх інших

обов'язків, які він візьме на себе, згідно з цим статутом, - повинна бути турбота про підвищення свого розумового і морального рівня і намагання у будь-якій корисній суспільству справі зайняти, по можливості, провідне місце.

Примітка. Зі знань, які особливо бажані для членів "Вільної Спілки", перш за все повинні бути рекомендовані: знайомство з політичним, соціальним і культурним життям західноєвропейських народів, а також найгрунтовніше ознайомлення зі своєю батьківщиною.

III. Всі окремі прояви діяльності "Вільної Спілки" повинні бути узгоджені з її визначеними вище цілями, зокрема і в цілому, а також із загальними правилами моралі.

Примітка I. Будь-яка крадіжка і будь-який обман населення для членів "Вільної Спілки" повинні бути безумовно недозволені.

Примітка II. Вбивство будь-якої особи (дія, що суперечить одному з положень про права людини і громадянина) ніколи не повинно бути завданням ні цілої "Вільної Спілки", ані жодного її відділу; якщо би хто-небудь із членів "Вільної Спілки" здійснив політичне вбивство для самозбереження або під впливом обурення крайніми несправедливостями уряду і його слуг, - то зобов'язаний прийняти це вбивство виключно на свою особисту відповідальність.

IV. Не випускаючи ніколи з уваги головних своїх цілей: об'єднання всіх жителів України в діяльності для свободи і благополуччя рідної землі, а також з'єднання всіх теперішніх класів населення України в одне рівноправне ціле, - члени "Вільної Спілки" повинні все ж таки відшукувати в кожній місцевості і в кожному класі такі сторони життя, перекази і прагнення, які можуть служити природною основою для прищеплення до них котрогось із прагнень Спілки, а саме:

1. Члени "Вільної Спілки" повинні вишукувати в різних місцях і класах населення України спогади про минулу свободу і рівноправність, як наприклад, про самоврядування повітів за т.зв. Литовським правом, міст за т.зв. правом Магдебурзьким, про світське і церковне самоврядування громад і волостей, про братства, про самоврядування козацьке (сотень, полків і всієї Гетьманщини), про різностанові з'їзди в часи Гетьманщини, про Січ і Вольності Товариства Запорізького і т.п., і т.п., - підтримувати ці спогади і підводити їх до теперішніх понять про свободу і рівність в освічених народів.

2. Оскільки і за імператорськими російськими законами (наприклад Дворянською Грамотою 1787 р.) дворяни повинні були бути звільнені від безсудного розпорядження їх свободою і майном, а також мати право подання Верховній Владі про свої потреби і користі, - то члени "Вільної Спілки" з дворян повинні спонукати свій стан до вимог про відміну таких установ, як заслання без суду, положення про посилену і надзвичайну охорону, а також до вимог загального перетворення управління Росією.

Разом із тим члени "Вільної Спілки" з українських дворян повинні звертати увагу своїх товаришів по стану на недавній протонародний характер походження українського дворянства з козацької старшини, початково виборної, а також на кричущо-несправедливе захоплення цією старшиною народного майна, і тому повинні вказувати на тим більший моральний обов'язок українського дворянства виступити проти самодержавства, а рівно ж заплатити простолюду борг за завдані йому несправедливості.

3. Члени "Вільної Спілки" з ремісничих класів і селян, а також всі інші члени при контактах із ремісниками і селянами повинні збирати і систематизувати їх незадоволення своїм теперішнім становищем, але при цьому повинні поширювати серед них думку про несумісність царсько-чиновницького самодержавства навіть із матеріальним благом чорноробочих класів, навіть і тоді, коли б цар і чиновники щиро побажали цього блага; - разом із тим згадані члени "Вільної Спілки" повинні поширювати думку про зручності політичної свободи і для чорноробочих класів, навіть і тоді, якщо б на перших порах нинішні економічні порядки і не були змінені, а також доводити необхідність політичної свободи для того, щоб чорноробочі класи були у змозі самі приступити до зміни цих порядків.

4. У середовищі селян і міщан члени "Вільної Спілки" повинні звернути особливу увагу на євангелійські братства (т.зв. штундистів, молокан, людей божих і т.п.), намагаючись розтлумачити їм зв'язок свободи совісті з іншими свободами, підтримувати в них нахил до вільного мислення, послаблювати містицизм і спрямовувати думку про братство релігійне до думки про спілку громадянську й господарську і виводити думку про таку спілку за межі віросповідні.

Примітка. Найкращим засобом для останнього може бути ознайомлення наших сектантів із розвитком протестантських сект і коопераційного руху в Західній Європі, особливо в Голландії і Великобританії, від анабаптистів і соцініан (вчення яких торкнулося й України у XVI-XVII ст.) до Роберта Оуена і теперішніх робітничих спілок.

5. При зближенні з людьми класу військового члени "Вільної Спілки" повинні розширювати існуюче в цьому класі поняття про обов'язки воїна захищати свою батьківщину від зовнішнього ворога до поняття про необхідність захисту батьківщини від усього шкідливого для неї, в тому числі і від згубного для неї внутрішнього управління; при цьому увагу військових осіб українського походження слід звернути й на ту обставину, що справжня їхня батьківщина тепер поневолена державною владою, для неї шкідливою і водночас чужою. Запрошуючи військових людей відмовляти у підтримці деспотичному уряду і діяльно допомагати визволенню Росії і зокрема України, члени "Вільної Спілки" повинні водночас розповсюджувати серед військового класу думку про те, що інтереси правильного співжиття і розвитку вимагають, щоб армія, навіть у боротьбі з урядом, не

захоплювала владу, а тільки скинула насильство над свободою громадян і охороняла громадянське самоврядування від будь-яких посягань на нього.

V. Члени "Вільної Спілки" повинні особливо намагатися проникнути у виборні посади і збори (сільські, міські, повітові, губернські, - селянські, дворянські, земські) для того, щоб мати можливість спрямовувати хід громадських справ у цілях "Вільної Спілки" і зокрема для того, щоб:

1) подвигати громадські сходи і збори до заяв урядові про необхідність перетворення Росії на засадах політичної свободи;

2) у випадку впертості уряду, підбурювати сходи і збори до відмови йому у підтримці, наприклад до відмови від виконання покладених тепер законами на громадські установи обов'язків податкових, рекрутських і т.п. і врешті до прямих спроб усунення царських чиновників від завідування громадськими справами і до спроб самовільного здійснення самоуправління, з запрошенням до того ж і представників інших місцевостей.

VI. Головною турботою "Вільної Спілки" у теперішній і майбутній часи повинно бути зібрання у всіх верствах населення сил, достатніх для того, щоб змусити самодержавний уряд Росії віддати пригнобленому ним населенню права людини і громадянина та самоврядування, - для чого переважно необхідно досягнути погодженої дії сил земських і військових, відповідно до статті IV і § 4 статті III цієї частини проекту Статуту. Але й до повного зібрання цих сил члени "Вільної Спілки" можуть, виходячи з обставин, вживати проти уряду різного роду дії: заяви, опір і навіть напад, які можуть пробуджувати і розповсюджувати в населення думку про необхідність зміни правління Росії в розумінні, бажаному для "Вільної Спілки", і брати участь у подібних діях, розпочатих іншими.

Примітка. У випадку, коли почин згаданих у кінці попереднього пункту дій буде належати членам "Вільної Спілки", - то члени ці не мають права ухилятися від тієї відповідальності за ці дії, яка впаде на інших їх учасників.

Частина III. Про внутрішній устрій товариства

залежить від умов, часто зовсім випадкових, а тому заздалегідь точно визначена, а особливо опублікована бути не може.

II.
ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
ДО ПРОЕКТУ СТАТУТУ ОСНОВ УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
“ВІЛЬНА СПІЛКА”-“ВОЛЬНЫЙ СОЮЗ”

ДО ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ

До статей I, II і III. Будь-яка громадська діяльність повинна рахуватися не тільки з розумними думками і прагненнями в суспільстві, але й із забобонами та хибними думками. На цій підставі дана записка повинна розпочатися з пояснення як назви політичного товариства, основи статуту якого викладені вище, так і визначення царини його діяльності. За нормальних умов немає потреби в особливому поясненні того, що певна кількість осіб вибирає собі для роботи певний народ і країну, ним населену. Але український народ поставлений долею в становище саме ненормальне, головним чином через дві обставини: а) втрату ним політичної незалежності (особливо внаслідок розподілу його країни в кінці XVII ст. між Польщею, Московією і Туреччиною) і б) наявну, головним чином внаслідок цієї обставини, розрізненість між масами українського народу і більшістю вищих класів, які засвоїли собі ознаки пануючих над українським народом національностей: великоросійської, польської, німецької (в Буковині) і угорської, і через це втратили безпосереднє почуття свого зв'язку з народом, серед якого вони живуть, і свідомість інтересів цього народу і його країни, або навіть зробилися серед цього народу і в цій країні представниками чужих останнім, а інколи і відверто шкідливих їм інтересів. Таке ненормальне становище українського народу послужило джерелом цілого кола неправильних понять, непорозумінь і софізмів, підтримка яких надає стільки вигод різного роду політичним елементам, які прагнуть утримати або набути таке або інше панування над цим народом, що будь-яка мова про роботу на користь цього народу повинна розпочинатися зі спростування цих хибних ідей - і з пояснення необхідності цієї роботи та її спеціалізації.

Серед найбільш розповсюджених софізмів стосовно України не останнє місце посідає думка, ніби спеціалізація діяльності на користь українського народу є прагнення в у з б е, оскільки на даний час інтереси всіх народів у цивілізованому світі перебувають у тісному зв'язку між собою, - або н е п р а к т и ч н е, оскільки основою для політичної діяльності на даний час служить держава, а не національність.

Справді, матеріальні і моральні зв'язки між народами не тільки

Європи, але і всієї земної кулі, так швидко зростають, що кожен громадський діяч, чим далі, тим усе більше повинен брати до уваги розвиток справ не тільки своєї найближчої країни, але і всього світу. Тим не менш реальні умови будь-якої громадської діяльності, а особливо політичної, вимагають від діяча обрання такого поля прикладення його сил, яке обсягом своїм не перевищувало б розміру цих сил і до якого сам цей діяч міг би найзручніше пристосуватися своїми власними особливостями. Після цього всевітність даного руху є вже справою другорядною, як результат сукупності прикладення певних сил на первинних, більш обмежених полях діяльності, а особливо, звичайно, якщо ця сукупність буде заздалегідь організована постійними зв'язками представників діяльності на цих первинних полях.

Не можна не бачити, що існування певних людських порід - національностей, - визначає певним особам, або в крайньому разі значній їх більшості, - найприродніші поля для їх діяльності, як через те що національні мови, - найбільш певна і важлива в практичному стосунку відмінність людських порід, - становлять найбільш природний зв'язок окремих осіб певних національних мас і найпередовіших громадських діячів із цими масами, так і тому, що, за невеликими винятками, люди однієї породи зайняли на землі країни з більш або менш однорідними умовами для господарювання і побуту взагалі. Ось чому і перші широкі правові спільності - держави, - виникли, і до того ж із найменшими насильствами, в областях, однорідних за національністю, і в багатьох випадках і досі майже не виходять з меж національних, так що в політичній термінології і досі слово *народ* (*populus, peuple*, - власне *гасе*) і *держав* (*status, etat*, - власне *емпріе*) вживається як одне й однаково замінюються словом - *нація, нація*. Поняття про всевітнє, загальнолюдське і дотепер виражається і скільки-небудь реально уявляється тільки у вигляді *між-народного*, - власне, *між-національного*, *international*.

Звертаючись тепер до населення українського і до його країни, ми, по-перше, бачимо, що це населення має всі ознаки окремої національності. Факт цієї окремішності доводиться не тільки безпосереднім почуттям як самого цього населення, так і його іноземних спостерігачів, але й різнобічними науковими дослідженнями. Заперечувати цю окремішність тепер наслідують тільки чиновники або політики, які є неглибокими або навмисне перекручують справу, - у казенних паперах і газетних статтях, - але не вчені, автори монографій, спеціалісти-професори вищих шкіл або академіки. Разом із тим один поверховий погляд на карту показує нам, що українська порода зайняла певну, досить однорідну географічну область: *країну чорнозему* від Карпат до північного схилу Кавказу, країну, якої східну частину (від Нижн. Дону до Каспію) українці швидко заселяють на наших очах, долаючи тут суперництво пануючої в Росії і навіть найближчої до цього краю в меридіональному напрямку породи великоросійської, яка сама прямує переважно в східніші краї. Скільки-

небудь уважне вивчення географічних особливостей цієї країни і її розташування відносно інших країн*) неодмінно відкриє кожному існування особливих завдань її внутрішньої та зовнішньої політики, які можуть бути вирішені раціонально тільки за певного самоуправління цієї країни, можливого тільки при усвідомленні її населенням своєї єдності та своїх інтересів.

Якщо до тепер сказаного додамо, що, за визнанням усіх спостерігачів, українська порода, число членів якої і тепер уже може бути визначено до 20.000.000, - далеко не позбавлена фізичних і моральних ознак вищої людяності і довела у своєму минулому здібність до культури, незважаючи на несприятливі умови, - то ми тим більше повинні будемо визнати, що український народ може явити собою не тільки природне, але і вдячне поле для прикладання сил тих осіб, які бажають служити розвиткові людському. Присвячення себе роботі на користь розвитку народу українського не тільки може повністю задовільнити особистості, які піднялися до розуміння інтересів загальнолюдських, оскільки загальнолюдське є не що інше, як сукупність кращого і всім вигідного в окремих націях, - але вільна і розвинута українська нація буде, звичайно, не найостаннішим членом у людській сім'ї. Український рух, який проявляється в останні десятиріччя з усе більшою наполегливістю, і в найбільш наївні свої часи, по суті, не мав іншої цілі, крім повернення української нації в сім'ю культурних європейських народів, в яку вона входила до кінця XVII ст., доки згаданий вище розподіл України не підірвав її сил, доки деспотична Російська держава не провела важко перехідний кордон між величезною більшістю українців і Західною Європою і доки всевисушуюча державна централізація не паралізувала розвиток українських культурних центрів. На даний час свідомо діяльність на користь громадянської свободи і самоврядування населення України, а також об'єднання її освічених класів з масами народу, звичайно, допоможе українській нації скоротити ту відстань, яка утворилася протягом останніх століть між її розвитком і народів Європи, які значно випередили її, - ціль, яка вже сама собою не може не бути визнаною гідною зусиль морально розвинутих людей, а особливо вигодуваних серед українського народу і завдяки його праці. Все сказане зовсім не виключає значення для українського народу і відповідно для осіб, які присвячують себе діяльності в його середовищі, - умов життя державного, а особливо держави Російської, в якій перебуває значна більшість українського народу, ані не усуває необхідності особливо тісних зв'язків як цього народу з іншими народами Росії, так і тісної згоди осіб, які присвятили себе роботі на благо української нації, з особами, що працюють на інші нації цієї держави. Тепер уже і в різнонаціональних державах, яке б не було їх походження, виробилися між різноплементними населеннями зв'язки, розрив яких порушив би численні інтереси, що вже

*) Україна з Білорусією - країни Чорноморського басейну, як Польща і Литва - Балтійського, а Великоросія Балтійсько-Каспійського і Північного.

встановилися і від яких можна відштовхуватися для подальшого розвитку згаданих націй. Навіть у державах, які явно гноблять усі свої або деякі нації, узгоджена дія останніх необхідна для самого звільнення їх від загального гніту. При цьому є тільки необхідним найбільш відповідне реальному стану речей впорядкування цього узгодження.

Очевидно, що в державах стільки ж різнонаціональних, скільки і великих за простором, такого виду узгоджена дія всього населення може бути досягнута тільки після попередньої згоди окремих частин його за племінними та обласними підрозділами. Саме такий випадок становить, зокрема, Російська Імперія, вже один тільки простір якої робить абсолютно неможливим безпосереднє прикладення сил окремих осіб до всієї державної області.

Звертаючись, зокрема, до українського населення Російської держави, ми повинні сказати, що, на нашу думку, скільки-небудь реальне розуміння становища та інтересів цього населення повинно привести до переконання, що не тільки на даний час свобода і розвиток його тісно пов'язані зі свободою і розвитком інших народів Росії, але що і взагалі відокремлення українського населення від інших областей Росії в окрему державу (політичний сепаратизм) є справа, не тільки у кожному випадку вкрай важка, якщо не неможлива, - але, за певних умов, зовсім не потрібна для будь-яких інтересів українського народу*).

Народ цей страждає тепер у Російській державі у політичному відношенні від невизнання його національності, - разом зі всіма іншими недержавними народами Росії, - а також взагалі від невизнання прав людських і громадянських і відсутності самоврядування, від монархічного деспотизму та урядової централізації, які і становлять собою політичного ворога, спільного для всіх народів Росії, не виключаючи і того, національність якого є в цій державі панівною. Цей ворог може бути переможений тільки спільними зусиллями всіх народів Росії, - які і повинні для цього зорганізуватися як всередині себе, так і між собою. "Вільна Спілка" і повинна перш за все зайнятися організацією серед українського населення сил, здатних до боротьби зі згаданим ворогом, - щоб потім приступити разом з іншими подібними їй організаціями до нападу на цього ворога і до перебудови Російської держави на засадах політичної свободи. Зосередження на перших порах дій "Вільної Спілки" на українських областях зовсім не відхилило б її дії від усієї Росії, а тільки надало б їм найбільш практичного напрямку. Навіть і виключне присвячення освічених людей, що живуть на Україні, діяльності на користь тамошнього народу,

*) Крім інших резонів, таких як відсутність чітких кордонів між українською та великоросійською країною і змішання в багатьох місцях населення обидвох племен, - проти такого сепаратизму свідчить, між іншим, і та обставина, що при його здійсненні корінне українське населення позбулося б запасних для своєї колонізації земель у Донсько-Каспійській області і відділилося б від своїх одноплемеників як у цій області, так і в Кубанській.

не залишилось би без впливу і на всю Росію, - оскільки характер, здібності та традиції українського народу дають можливість сподіватися на швидкий серед нього успіх визвольних ідей, якщо тільки освічені люди на Україні відкинуть свій теперішній моральний і фізичний абсентеїзм і щиро повернуться до свого народу. В такому випадку пробуджені до прагнень свободи українські області не залишились би без впливу і на всю Росію. Але про яку б то не було українську винятковість тепер дивно і говорити. Палке прагнення здобути для українського населення права людини і громадянина та самоврядування при згаданому вище усвідомленні важкості і непотрібності для українських областей Росії політичного сепаратизму складає власне запоруку того, що люди, які присвятили себе визволенню українського народу, будуть найпалкішими прихильниками перебудови всієї Росії на засадах, найсприятливіших для свободи і розвитку в с і х її народів.

Ось найважливіші з міркувань, які свідчать на користь необхідності друзям свободи і розвитку, які живуть серед українського населення Росії, об'єднатися перш за все в місцеве політичне товариство і після цього вже, вступаючи в спілку з подібними ж товариствами в інших областях, діяти для свободи і розвитку всієї Росії.

Але жителі українських областей Росії не можуть обмежити своєї діяльності тільки її політичними кордонами. Українське населення східних областей Австро-Угорщини є прямим продовженням такого ж населення південно-західної Росії. Не зважаючи на деякі відмінності, що залежать від державних умов, побут, національно-культурні завдання і навіть соціальне становище українського народу, по суті, однакові по обидва боки ріки Збруч, яка є кордоном між австрійською Галичиною і російською Подільською губернією. Не тільки безпосереднє сусідство, але й напрямок річок і доріг, відносна густота населення, і внаслідок цього рух товарів і людей, що шукають заробітку, і т.п. причини приводять населення прикарпатської України до постійного стикання з їх одноплемінниками в Росії. Ближче знайомство з питанням показує, що політичний кордон між Росією і Австрією існує тут набагато більше для вищих класів (і то переважно для "православних", а не для католиків або поляків і не для євреїв), ніж для народних мас, селян. Ці останні по обидва боки кордону не тільки живуть одним побутом, рідняться, ходять через кордон на заробітки, але обмінюються продуктами духовного життя: наприклад, пісні про кріпацтво, рекрутчину, емансипацію селян і т.п. по обидва боки кордону майже однакові, попри те, що кріпацтво було пом'якшене в Австрії ще в к. XVIII ст., а скасоване вже 1848, що військові порядки в обох державах завжди були різні і що австрійські та російські українці ніколи не знали спільної рекрутчини. Російський уряд зрозумів значення цього духовного обміну, коли після селянських заворушень в Австрії в 1846-48 рр. заборонив вхід звідти в Росію рознощикам і заробітчанами, які розповсюджували тут протипоміщицькі ідеї. І тепер галицькі заробітчани в Росії є розповсюдниками протипаспортних і, взагалі, вільніших політичних ідей і

національних прагнень, - а, з іншого боку, аграрні рухи, які відбувалися в російській правобережній Україні в 1862-1863 рр., за якими послідували аграрні пільги, прийняті урядом в 1863-1865 рр., відбиваються і в Галичині пробудженням у селян думки про перегляд поземельних відносин.

На даний час взаємна роль України Галицької і Російської відносно до зазначених вище цілей "Вільної Спілки" видається нам у наступному вигляді:

Здійснення певної частини згаданих цілей в Україні Російській, встановлення в Росії політичної свободи, яка поведе за собою міцну організацію інтелігенції для роботи на користь свого народу, - буде мати вирішальний вплив на ту боротьбу, яка ведеться тепер в Австрійській Україні проти національно-соціального гніту над тамтешнім народом *). Незалежно від безпосередньої допомоги, яка без сумніву буде тоді надана австрійським українцям з Росії, вже одна моральна підтримка визволеної і організованої російської більшості українського племені повинна справити рішучий вплив на підняття духу в австро-угорській меншості цього племені**). З другого ж боку, навіть і тепер, за всіх невідгод становища українців в Австро-Угорщині, країна їх, завдяки певній політичній свободі, може справити корисний вплив на Україну Російську. Всім відомо, що Галичина вже від 1863 р. служить місцем, де друкуються українські твори, переслідувані російською цензурою. Австрійська конституція дозволяє утворення політичних товариств, скликання сходок, - і тому в Австрійській Україні можливе, наприклад, заснування робітничих і селянських спілок як за національностями, так й інтернаціональних, - із народностей, які перебувають і в Російській Україні: з українців, євреїв, поляків і румунів. Утворення таких спілок становить тепер в Австро-Угорській Україні насущну необхідність, здійснення якої, з різних причин, навряд чи може бути виконане тепер без допомоги з Російської України. Допомога ця була би нагороджена впливом згаданих товариств і на Російську Україну як шляхом природного, так би мовити, всмоктування, так і прикладом та досвідом, який після встановлення політичної свободи в Росії міг би бути прямо перенесений в Російську Україну. Ось чому певна, хоча би поки що й опосередкована, участь в справах Австро-Угорської України особливо цікава для тих із членів "Вільної Спілки", які мають більш інтернаціональні прагнення і тримаються соціалістичних ідей, що не знаходять собі тепер застосування в Росії. Врешті, ця участь корисна для українців російських

*) На жаль, боротьба ця ведеться скільки-небудь енергійно тільки в Галичині, - а дуже слабо в Буковині і зовсім не ведеться в Україні Угорській, морально спустошеній московсько-слов'янофільською пропагандою, яка привидом московського панрусизму спочатку відірвала місцеву інтелігенцію від народу, а після цього неминуче зрадила цю безосновну інтелігенцію в жертву аристократичному мадяризмові.

***) Не неможлива річ, що вплив українських областей в Росії на всю російську державу спілку спонукає останню і до воєнних дій проти Австро-Угорщини, якщо в останній українці будуть залишатися в такому ж невідгідному становищі, як і тепер.

взагалі, оскільки веде до налагодження їхніх зв'язків з західноєвропейським політичним життям, без жодного сумніву, більш складним і вищим за рівнем розвитку всіх його напрямів, а тому таким, що може слугувати школою для всіх громадських діячів у Росії.

Зі сказаного дещо вище випливає, що ми уявляємо собі Україну не тільки як одиницю етнографічну, а й як країну з певною однорідністю географічних і економічних умов, - а тому тим більше не можемо мати на увазі виключно тільки українське населення цієї країни, забуваючи різні іншоплеменні колонії, що в ній оселилися, життя яких, як це зайве і доказувати, не може не бути тісно пов'язане з життям народу українського і навпаки. Тому залучення до свого середовища членів із цих колоній і встановлення за їх посередництвом згоди між українським населенням і згаданими колоністами для взаємної користі є, на нашу думку, для української Спілки справою дуже важливою. У випадку необхідності, у "Вільній Спілці" можуть утворюватися особливі відділи з таких іншоплеменних членів або взагалі спеціально призначені для особливого впливу на різних колоністів з огляду на швидше привернення їх до загальних цілей Спілки.

До сказаного слід додати, що крім загальних дій у згаданих цілях, представники різних колоній можуть бути корисні для різних окремих, але істотно важливих для всього населення українських областей цілей. Для наряду вирішення внутрішніх справ в Україні Російській з колоністів в ній мають особливе значення: румуни (в Херсонській губ.), поляки і великороси, крім того, євреї і німці. Колоністи румуни, поляки і великороси важливі особливо тому, що вони є представниками народів-сусідів українцям, як у межах Росії, так і в Австрії (румунів в Буковині і поляків в Галичині), і служать прородним зв'язком між українським народом і цими сусідами. Після цього, зокрема, про політичне значення поляків і великоросів потрібно зазначити наступне.

Поляки в Російській Україні є у вигляді: 1) окремих осіб з більш чи менш привілейованих класів, 2) цілих селянських поселень (в Поділлі і в країні по Західному Бугу) і 3) міщан, які становлять значний процент населення в деяких містах, переважно Волинсько-Поліського краю. Звичайно, інтереси і прагнення значної частини поляків першого роду сильно розходяться з інтересами українського народу, а тому "Вільній Спілці" слід очікувати з боку цього середовища значної та різноманітної протидії. Але певна частина поляків цього роду, більш освічена і гуманно розвинута, і тепер вже усвідомлює неможливість встановлення польської держави над українським населенням, принаймні в Росії, а також необхідність економічних і моральних поступок українському народові. Розуміння свого становища, а також звички і закономірна любов до рідного краю повинні спонукати цих поляків до бажання самоврядування цього краю. А позаяк у поляків взагалі досить сильно розвинуті прагнення до свободи і водночас доволі свіжі спогоди про минуле (хоч і недосконале через свою становість)

самоврядування провінцій за литовсько-польським правом, то можна сподіватися на певний процент з теперішнього польського дворянського класу в Російській Україні, який цілком щиро може приєднатися до "Вільної Спілки". Постанова питання про права людини і громадянина в статуті цієї Спілки повинна, здається, повністю задовольняти і національні прагнення таких поляків, оскільки вони перебувають у бажанні захистити свою національність, а не нав'язати її іншим. Щодо польських поселень, а також міщан, то сама постановка питання про особисті права, і, крім того, самоуправління громадське, в якому можуть знайти собі забезпечення і втілення національно-культурні інтереси будь-якої скільки-небудь значної меншини населення в кожній області, - настільки може задовольнити їх національні прагнення, що співчуття і підтримка "Вільній Спілці" з боку цієї частини польського населення буде залежати тільки від ступеня знайомства з її прагненнями.

Колоністи великоруські можуть бути поділені на групи, схожі до наведених вище польських, і деякою мірою перебувають у подібних же відносинах до українського населення. Відмінність полягає головним чином у тому, що у великоруському селянському і міщанському населенні набагато сильніші ідеї монархічні, ніж у польському, і хоча, з одного боку, в освічених великоросів й у звеликорощених дворян в Україні не є такими сильними, як у відповідних польських і спольщених верствах прагнення станові, зате є прагнення державно-централістські, як у людей, що належать до народності, панівної в державі. Ці прагнення можуть бути послаблені впливом із корінних великоруських областей, особливо з окраїнних, у яких ідеї децентралізації тому швидше можуть взяти гору, що тамтешні жителі легше, ніж колоністи серед підкореної народності, можуть побачити, що державно-національна централізація і не дає їм зовсім жодної суттєвої вигоди і позбавляє їх самих свободи і самоврядування.

Із-поміж євреїв значна частина, капіталісти і їх найближчі агенти, звичайно, має економічні інтереси, протилежні інтересам українського народу, і частково вже тому, - як це засвідчують і приклади західноєвропейських країн (Німеччини й Австрії), у яких євреї становлять скільки-небудь значний процент населення, швидше повинна стати на сторону політичної централізації, ніж самоврядування, особливо повітового й обласного. Але серед українських євреїв є певна частина (в середньому від 1/4 до 1/3) населення цілком виробничої праці (ремісники, землероби), які можуть бути, за допомогою освічених і гуманно розвинених людей із числа українців і євреїв, цілком зближені з українським народом. А, крім того, у всього теперішнього єврейського населення в Україні є певні інтереси і прагнення, що прикладаються до викладеної вище програми. Так, євреї здатні цілком свідомо бажати здійснення всієї повноти прав людини і громадянина, згідно з цією програмою, й обмеження свавілля влади, а також самоврядування громадського; останнє в силу того, що євреї у нас живуть густими масами, складаючи в багатьох громадах більшість населення. Врешті, євреї як такі, що належать до релігії тільки терпимою за законами

Росії, власне, не мають уже духовенства, не можуть не бути прихильниками повної віротерпимості, навіть у її крайньому застосуванні, у повному відокремленні церкви від держави (згідно з пунктом е розділу А § 1 статті III нашого проекту Статуту). Євреї скрізь у Західній Європі сприяли послабленню клерикального елемента в політиці, - а при величезній, порівняно, кількості їх у Росії, євреї разом з іншими багаточисельними різновірцями і сектантами можуть тим більш успішно допомогти у досягненні цієї суттєвої для розвитку всіх народів цілі.

Н і м ц і в Україні - переважно селяни, яким якщо і можна в чому-небудь дорікнути у їхньому ставленні до туземців, то хіба тільки у відчуженості, дещо зарозумілій. Останнім часом відчуженість ця стала слабшати, і між особами та гуртами обох племен встановлюється зримий зв'язок у релігійних братствах, відомих звичайно під іменем ш т у н д о в и х. У цьому відношенні вплив німецьких колоністів на українців цілком відповідає нашим цілям. Вплив цей допомагає поверненню українського народу на шлях до р е ф о р м а ц і ї, на який народ цей було вступив в XVI ст., (коли серед нього поширювався кальвінізм і навіть соціанівський антитринітаризм, коли і православні церковні братства заявляли прагнення підпорядкувати клір світському суспільству), і з якого шляху збили український народ тільки нещасливі обставини (Берестейська Унія з її наслідками, спустошливі війни, підпорядкування української церкви московській і т.п.). Протестантський же рух, який виявляється останнім часом у різних місцях України, за підтримки колоністів-німців, звичайно, підштовхує український народ на шлях цілковитого визволення розуму від будь-яких пут. Внаслідок цього українське політичне товариство повинно підтримувати розпочате зближення між українським народом та німцями-колоністами в інтересах першого. Щодо самих цих колоністів, то члени такого товариства повинні звертати їхню увагу на те, що, оскільки тепер уже пройшов час п і л ь г і п р и в і л е ї в, які давав їм царський уряд Росії, - то добробут, розвиток і сама релігійна свобода колоністів може бути тепер забезпечена тільки за допомогою п о л і т и ч н и х в о л ь н о с т е й, спільних для всього населення держави, особливо за допомогою захисту прав людини і громадянина та громадського самоврядування, і ці вольності можуть бути надбані тільки спільними зусиллями всіх елементів населення Росії.

Такими є найважливіші точки зіткнення інтересів українського народу та інтересів різного роду колоністів в Україні. Не підлягає жодному сумніву, що за належного роз'яснення цих точок і при с и с т е м а т и ч н і й дії "Вільної Спілки" щодо всіх елементів населення України та її сусідів, можливо, - в одних випадках швидше, в інших повільніше, - залучення представників усіх цих елементів до сприяння "Вільній Спілці" для досягнення її найближчих і подальших цілей.

Сказане вище стосується таких колоністів, які мають значення переважно для відносин українського народу в межах Росії. Але між колоністами в Україні є й інші, які мають значення переважно для відносин

закордонних, які тепер не так впадають у вічі, але тим не менше не останньої важливості. Це болгари і греки, кримські татари і частково згадані вже румуні. Колоністи ці пов'язують населення України з народами Балканського півострова, з якими одні вже географічні умови, як, наприклад, те, що вихід із Чорного (з Азовським) моря, що омиває береги України і приймає всі її ріки, на великі міжнародні водні шляхи (Середземноморський і Суецький) пролягає через протоки, що відокремлюють Балканський півострів від Азії, - приводять українське населення в найближчу дотичність. Відомо, яке значення має для всієї Росії так зване східне питання. Це питання нав'язане Росії, яка, доки була тільки великоросійською державою Балтійсько-Каспійського басейну, зовсім була далекою від цього питання, - тільки приєднанням до неї українських областей (Чорноморського басейну), - і не може бути вирішений тільки однією зовнішньою діяльністю держави. Сприятливе для всіх ближче зацікавлених у східному питанні народів (жителів басейнів Чорноморського і Середземноморського) вирішення цього питання може бути з російської сторони досягнуте тільки культурно-економічним розвитком населення Півдня Росії (переважно українців і румунів) - неможливим без політичної їх свободи, без якої також не можливі і відносини симпатії до російського державного союзу народів Балканського півострова і взагалі Середземноморського басейну.

Певною мірою входить до царини зовнішньої політики і питання про ставлення українців до поляків, оскільки поляки живуть не тільки всередині Російської імперії, як колоністи серед українців, білорусів і литвинів, та як нація окремо, - але і в Австрії і Пруссії. В Австрії поляки перебувають тепер у становищі нації панівної, а саме над українцями, але в Пруссії вони самі підкорені нації німецькій, як у Росії - великоруській. Хоча і в середовищі російських поляків ще доволі міцні ідеї про "історичну Польщу", тобто польську державу, яка володіє і Литвою, Білорусією та Україною, - але все-таки у них вже розвивається ідея про рівноправність підлеглих колись польській державі народів з польським, - і з середовища російських поляків, особливо тих, що живуть в корінній польській області, як і з середовища поляків пруських останнім часом звучать усе частіше голоси, що засуджують нетерпимість пануючих у Галичині польських партій щодо українців. Внаслідок згаданого двоякого становища поляків і двоякого же ставлення поляків до українського народу двояким повинно виявитися і ставлення до них "Вільної Спілки". Зайве казати, що всілякі прагнення поляків до відновлення історичної польської держави можуть зустріти тільки протидію з боку української Спілки. Але зате рух за здобуття для польського населення прав людини і громадянина та самоуправління для етнографічно польської області повинен бути визнаним згідним із цілями цієї Спілки. Українці не можуть дозволити собі висловлювати з рішучістю свої міркування про практичні питання інших народів, - а тому і ми не беремося говорити рішуче щодо питання про те чи інше відокремлення польської

області Росії в окрему державу, - але все ж думаємо, що перетворення Росії на засадах політичної свободи, згідно з, наприклад, пунктом III частини I. цього проекту, могло би, принаймні, надовго задовольнити найсуттєвіші інтереси польського населення в Росії, - як у корінній польській області, так і в колоніях. Приєднання ж поляків до спільної дії проти теперішнього російського уряду для встановлення в Росії політичної свободи, згідно з цим пунктом, на нашу думку, збільшило б силу визвольного руху в Росії, - а тому досягнення згоди з поляками на цих засадах повинно скласти одне з найважливіших завдань української Спілки *). Після того розв'язання польського питання в Росії, - принаймні в найістотніших для практичних інтересів польського населення ризах, - за спільної дії представників усіх слов'янських племен її, - безсумнівно, справило би вплив і за кордоном Росії, між іншим, і на покращення становища поляків у Пруссії, - а також і на покращення відносин між поляками і українцями в Австрії. Тут уже один моральний тиск поляків російських і прусських, звичайно, за певної енергії самих українців, подіяв би на послаблення нетерпимості їх співплеменників і на утворення між ними партії демократичної, яка б визнала, що спільна робота з українцями для блага народів польського і українського становить більш достойну для нашого часу справу, ніж ті прояви національної, станової та релігійної винятковості, які ми бачимо тепер в Австрійській Польщі й Україні.

Звичайно, питання більш або менш далекого майбутнього і питання зовнішньої політики не можуть настільки турбувати членів української Спілки, як питання найближчі і політики внутрішньої, але повністю закривати очі на перші, особливо з огляду на те, що події, - як це багато разів було і в останній час, наприклад, у 1861-1863 і 1875-1878 рр. - можуть у будь-яку хвилину висунути їх на перший план, - неприпустимо для людей, що виходять на політичну діяльність. Тому необхідно, щоб українська Спілка дотримувалася певного погляду і на зовнішню політику Росії, оскільки вона опосередковано і прямо пов'язана з українськими інтересами, і підтримувала як всередині Росії, так і за кордоном певні, найбільш правильні і водночас найбільш відповідні цим інтересам погляди на це

*) Як цілком особисту думку ми дозволимо собі зазначити, що відокремлення польської області від Росії власними зусиллями поляків не має ймовірності успіху і навряд чи було би вигідним для польського племені, при всіх теперішніх умовах політичного життя в Європі. Не кажучи вже про те, що для привіслянського польського населення навряд, щоб було би вигідним в економічному та моральному відношенні відокремлення від областей Дніпровського басейну (а тільки про відокремлення Привіслянського краю і може бути скільки-небудь серйозна мова) - але навіть і це відокремлення могло би здійснитися тільки за допомогою Німецької імперії, яка, звичайно, поставила б польську область в підпорядковане собі становище. Ось чому ми б тепер подали голос проти будь-якої практичної підтримки українцями польського сепаратистського руху і поставили би метою зусиль українських політичних діячів у відносинах з поляками - залучення останніх до програми перетворення Росії у вільно-союзну державу.

політику, аж доти, поки залучені до участі у загальному самоуправлінні всіх областей Російської державної спілки українські області отримають змогу безпосередньо виявляти свій вплив на напрям зовнішньої політики цієї спілки.

До пункту і розділу А § I статті III. Право опору незаконним діям урядовців, проголошене, між іншим, французьким конституційним актом 24 червня 1793 р. (*Declaration des droits de l'homme et du citoyen, art.11*), було неодноразово визнане англійськими судами. Наприклад, за правління королеви Анни поліцейський (констебль) хотів заарештувати людину поза своєю компетенцією, а отже, незаконно; один перехожий допоміг арештованому, і в боротьбі, що розпочалася, констебль був убитий. Дванадцять суддів під головуванням Lord chief justice Гольта вирішили, що "випадок арешту особи незаконною силою достатньо виправдує співчутливе рішення перехожого поквартитися на допомогу цій особі; кожне порушення свободи підданого є викликом усім підданам короля Англії; кожен має підстави прийняти до серця Акт habeas corpus і т.п." (*Laferrière. Les Constitutions d'Europe et d'Amérique. 1869, P.423-424*).

До примітки II до розділу А в статті III. Свідомі і далекоглядні прихильники свободи в Північній Америці у розпалі збройного повстання за незалежність не побоялися, - ні з воєнних, ні з політичних міркувань, - постановити, що "ніхто, крім осіб, що входять до складу військ сухопутних і морських або перебувають у діючому ополченні, не може в жодному випадку бути підпорядкований статуту воєнного стану (*martial-law*), ні підлягати покаранню на підставі цього статуту" (§ 29 конституції штату Меріленд).

До § 1 розділу Б статті III. У перерахуванні одиниць місцевого самоврядування існуюча в Росії адміністративна і земська одиниця - губернія - випущена і замінена новою - о б л а с т ю. Ця остання, до речі, не може називатися цілком нечуваним нововведенням, - так, чимось подібним до неї є тепер о к р у г и учбові та судові, генерал-губернаторства, а в минулому були губернії Петра Великого.

Теперішні губернії, викроєні для суто адміністративної мети і з канцелярських міркувань, часто випадкових, є одиницями зовсім незручними для інтересів земських. Земська одиниця, середня між повітом і державою, повинна би поєднувати в собі наступні умови: 1) охоплювати собою краї однорідні за характером землі і населення; 2) бути достатньо населеною, щоб мати засоби для задоволення потреб місцевих, але все ж зовсім непосильних повітам (наприклад, каналізацію, зрошення і осушення ґрунтів, утримання вищих навчальних закладів і т.п.); 3) достатньо великою, щоб її представництво стояло у певному віддаленні від більш дрібних справ повіту і в той же час, щоб воно могло мати вагу перед державою, тобто, щоб у першому випадку могло не утруднювати, а в другому - захищати місцеве самоврядування. Жодну з цих умов не задовольняє теперішня

губернія, - і тому то для них повинна бути створена нова земська одиниця - область. Усвідомлення її необхідності вже тепер виявляється в суспільстві: у клопотаннях багатьох земств про з'їзди з декількох губерній, про заснування певних кафедр при вищих школах, існуючих для цілого округу, про відкриття вищих навчальних закладів для декількох губерній і т.п. *). Оскільки вся адміністративно-політична практика Росії з кінця XVIII ст. не сприяла об'єднанню і навіть усвідомленню обласних інтересів, то, звичайно, тепер важко відразу визначити точно обласний поділ Росії, який може бути тільки результатом заяв повітів. В екстремному випадку можна було би зупинитися на учбових або судових округах з тим, щоб в обласні збори, скликані у цих округах, були подані міркування зборів повітових щодо розподілу повітів за областями. Ми дозволяємо собі припускати, що віддані на їх волю повіти розподілилися б на області, на зразок тих, які ми наважилися визначити в примітці до пояснюваного тепер пункту. За основу цього поділу ми брали не одну якусь ознаку землі чи населення, а по можливості сукупність особливостей краю: природних, які зумовлюють єдність господарських інтересів його жителів, а також особливостей національних, що визначають єдність їх інтересів духовних, при чому ми звертали переважно увагу на особливості першого роду. Власне національні права захищаються, за думкою нашого проекту Статуту, визнанням прав людини і громадянина, частину яких вони становлять.

У силу цього визнання будь-яка національна мова - головна і така, що має найбільше практичне значення, ознака національності, - тобто мова скільки-небудь значної групи населення, повинна користуватися невід'ємним правом вживання у школі, суді та інших публічних закладах. Також самоврядування громадське і повітове достатньо може захистити недоторканість національних мов у навчанні, особливо початковому, де це особливо потрібно для успіху справи. Звичайно, й область повинна служити для захисту і розвитку духовних інтересів національності, - але коли ці інтереси достатньо захищені іншими умовами, тоді, при розв'язанні питання про влаштування областей, можна зовсім без страху за національні інтереси звернути особливу увагу на інтереси іншого порядку, наприклад, господарські. Ось чому в деяких випадках нашої пропозиції розподілу областей Росії допущена змішаність населення, в інших - населення однієї національності розподілено на декілька областей, як це має місце особливо щодо національностей багатолюдних, які займають великі країни, як, наприклад, великороси й українці, які, навіть якби вони склали окремі держави, то все ж повинні були б, для уникнення незручностей централізації, бути поділені на області. Взагалі, для пояснення і обґрунтування запропонованого тут на суд суспільства проекту обласного розподілу Росії можна сказати, що він більше відповідає розподілу Швейцарії, ніж тому, до якого прагнуть національні політики Австрійської

*) Див. про це між іншим "Земську хроніку" у "Вольном Слове" N 61-62.

імперії: в Швейцарії живе населення трьох великих національностей: французької, німецької й італійської та двох малолюдних різновидів романського племені (так звані ретороманці в кантоні Граубюнденському) - і всі ці національності користуються кожна у своїй місцевості повними правами, але в політичному відношенні населення швейцарське згруповане не в національні області, а в кантони, багато з яких мають змішаний національний склад.

Із запропонованих нами областей Росії потребують особливих застережень:

1. **Область Балтійська.** Однакові господарські умови земель Естонської (в теперішній Естляндській губернії та північній частині Лівонської) і Латиської (в південній частині Лівонської губернії та в Курляндії), а також однакове розповсюдження в них німецького населення примушує поєднати ці землі в одну область. До неї природно, повинні належати латиські повіти Вітебської губернії, які відірвані від Лівонії зовсім випадково і нічого спільного з білоруською землею в духовному відношенні не мають.

2. **Область Литовська,** природно, повинна охоплювати собою і більшу частину губернії Сувалківської. Остання населена литовцями і до поділу Польщі входила до складу Литви і тільки тому потрапила до Царства Польського 1815 р., що перед тим, будучи по дипломатичному окоміру прирізана до Пруссії, а потім відрізана від неї в зовсім штучне наполеонівське Герцогство Саксонське, потрапила разом із ним під владу Росії, при чому і залишилася в новоствореному Царстві Польському 1815 р. завдяки повному невігластву російського уряду в справах його областей. Крім племінної спорідненості, всі економічні інтереси тягнуть цю частину Литви до Німану, до решти Литви, а не до Вісли й Польщі.

3. **Область Польська** визначена нами відповідно до етнографічних кордонів польського племені на Сході, а також економічного тяжіння населення по Віслі та Нарві до Варшави.

4. Передбачені нами контури області, яку ми назвали **Поліська** - кою, звичайно, цілковито суперечать теперішньому адміністративному поділу цієї місцевості, але зате, на нашу думку, повністю відповідають її географічним та етнографічним умовам, економічним інтересам населення і навіть попереднім історичним її поділам. Забузька Україна (колишня Холмська єпархія) потрапила до Царства Польського 1815 р. і залишається в ньому з причин, подібних до тих, з яких потрапила туди і Заніманська Литва. Навіть за часів існування Польщі у спілці з Великим князівством Литовським (не кажучи вже про більш ранні часи, коли обласне групування було ще вільнішим і натуральнішим) ця Забузька Україна - околиці Холма, Білої, Сідльця - відділялася від чисто польських воєводств Мазовецького, Люблінського, а входила до складу східних, **руських** провінцій: землі Холмської, воєводства Підляського і Брестського (що входило до Великого князівства Литовського). Характер більшості населення (русини) її

економічне тяжіння до Бреста говорять і тепер на користь відділення цих країв від Польської області. Край же Брестський за населенням належить також до українського племені і за географічними умовами й економічними інтересами належить до однієї області з Поліссям, краєм по Прип'ять, по якій і проходив майже до самого Мозиря кордон воєводства Брестського у Великому князівстві Литовському, так що північний кордон цього воєводства майже збігався з теперішнім кордоном українського племені з білоруським. Далі один погляд на карту ясно показує, що краї по Турії, Стирі та Горині, - до р. Случ, складаючи власне Волинь (яку не слід плутати з казенною Волинською губернією, як це роблять казенні підручники, навіть писані відомими вченими типу п. Іловайського), тісно пов'язані зі згаданим вище Прип'ятським краєм. Таким чином, уся запропонована нами Поліська область є природним цілим, частини якого пов'язувалися і раніше річковими системами, а тепер надзвичайно вдалим чином зв'язуються цілою системою залізниць: Жмеринсько-Брестською, Здолбуново-Бродівською, Ковельсько-Івангородською, Пінсько-Жабінською та Рівненсько-Пінсько-Віленською, яка тепер будується. Область ця, що за своїми природними багатствами має всі шанси для розвитку, призначена відігравати важливу роль між Україною, Польщею і Литвою, як Харківська область на іншому краю України, - роль між цією останньою і Великоросією.

5. **О б л а с т ь О д е с ь к а**, за нашим припущенням, повинна містити в собі, між іншим, усе румунське населення Росії, провести чітку межу між яким і населенням українським не тільки в Херсонській губернії, а й у самій Бессарабії, зовсім неможливо. Виділяти в особливу область Бессарабію (1.052.000 мешканців, з яких 49% румунів, 31% українців) неекономно - через малі розміри цієї області, й невідгідно для національних інтересів херсонських румунів (близько 110.000).

6. В областях великоруських, як вони запропоновані нами, розподіляються в кожній і однорідні групи племен фінно-уральських і тюркських.

До § 3 статті III; до примітки I. Примітка ця складена з огляду на те, що поголовна подача голосів є, звичайно, системою найбільш справедливою в ідеї, але на практиці, при виборах депутатів від певних чисто територіальних округів, вона перетворюється в представництво чисто механічної, часто залежної від спритності виборчих комітетів, а то й від адміністративних тисків, більшості. Внаслідок цього в більшій частині західноєвропейських держав, де існує ця, позірною такою демократичною системою, власне демос, а особливо селяни, представлені в парламентах набагато менше, ніж навіть при класовій системі виборів (наприклад в австрійських сеймах або наших земствах). Ось чому бажано було б, щоб, не відступаючи від положення, що кожний громадянин повинен мати право безпосереднього голосу, наші виборчі закони не зганяли виборців у суто механічні маси, а щоб виборчі сходи були складені з осіб із близьких місцевостей, а також однорідних занять (наприклад, землевласників і

землеробів, ремісників і торговців, людей духовних занять, так званих вільних професій і т.п.) *). Представництво меншості - річ справедлива у будь-якому випадку - є особливо необхідним в округах зі змішаним національним складом. Потроху воно входить у практику вільних країн, - так, наприклад, воно вже існує в Англії, за законом 1867 р., в округах, де обирається більше трьох депутатів, жоден виборець не може подавати голос більше, ніж за двох кандидатів, так що меншість має завжди принаймні одного представника на трьох виборних від більшості. Примітка наша введена до програми для того, щоб звернути на питання організації представництва увагу тих осіб, від яких слід чекати розробки його згідно з нашими місцевими умовами.

До § 4-9 статті III. Параграфи ці мають на меті визначити лише в найбільш загальних рисах основи місцевого самоврядування переважно щодо завідування справами громадського господарства, благоустрою, добробуту та освіти і тільки частково щодо устрою адміністративно-поліцейського. Деталі, відкладені до подальшої розробки членів "Вільної Спільки", а також до практики, у якій, без сумніву, засади місцевого самоврядування змушені будуть боротися із засадами централізації. Нам видається найбільш суттєвою у цей час організація на викладених принципах органів місцевого самоврядування з різними колами діяльності - від общинних до обласних - і надання їм якомога більш цілковитого і самостійного керування справами, найбільш близькими до повсякденних інтересів населення, тобто справами громадського господарства, благоустрою, добробуту та освіти. Самостійне відання цими справами зміцнило би існування органів місцевого самоврядування і дало б відчутні основи для поступового розширення кола їх відання, включаючи до нього і справи адміністративно-поліцейського характеру.

Ми не мали і не маємо на увазі писати ґрунтовні проекти адміністративної і поліцейської реформи в Росії - робота, яка потребує спеціального вивчення і всебічного обговорення людьми кабінету і практики. Ми мали на увазі з цього питання намітити тільки такі пункти, які слід вважати основними у справі захисту політичної свободи у двох її колах: свободи особистої і самоврядування.

Без сумніву, і те, й інше можуть бути захищені тим більше, чим більше органи поліції й адміністрації на всіх своїх щаблях будуть поставлені у залежність від самого населення, оскільки призначаються прямими або непрямыми виборами. А тому, звичайно, найбажанішим був би і для нас той поліцейський і адміністративний устрій, який існує у федеративних республіках Швейцарії, Сполучених Північноамериканських Штатах і т.п. Але ми не можемо тішити себе надією на швидке здійснення подібних

*) Нагадаємо, що до цього питання підійшли вже в Росії люди практики: земські збори, наприклад, Володимирське губернське земство і Московська повітова управа (див.: Земство. 1881. N 43 і 52).

бажань на ґрунті Росії - де радикальне застосування виборності (прямої або непрямой) поліцейських і адміністративних осіб і відсутність в областях політичних представників центральної влади (як відсутні вони в кантонах і штатах названих федеральних республік, однак без жодної шкоди для спільних союзних інтересів, які достатньо охороняються тільки спільчанськими владами) зустріне опір не тільки в монархічних переказах, але і в забобонах державної централізації, розвинутих довгою історією у всіх великих державах материка Європи. А тому слід думати, що в найближчому майбутньому адміністративно-поліційний устрій в Росії вийде тільки узгодженням засад самоврядування та централізації, виборності та призначення, і слід заздалегідь змиритися з цим, якщо при тому будуть захищені інтереси осіб і місцевих колективностей в їхніх найбільш істотних, повсякденних справах.

Необхідно, щоб цей компроміс був цілком чесним і відвертим договором, який би, з одного боку, надавав органам місцевого самоврядування певну широту дії, а, з другого, накладав би строго визначені межі втручання призначуваних зверху адміністраторів у рішення органів цього самоврядування і ставив би суддею між ними цілком самостійну установу, яка не могла би керуватися у своїх вироках нічим іншим, крім законів. На підставі цих міркувань може бути допущена на умовах, намічених у II примітці до поясненого параграфу посада обласного намісника, призначуваного главою держави, але тільки цей намісник зовсім не повинен бути ні "господарем області" щодо адміністрації взагалі, яким хотіли зробити попереднього губернатора, ні володарем над органами самоврядування, яким, по суті, залишився теперішній губернатор у Росії. Об'єднання обласних (нині губернських) адміністративних установ під владою одного адміністратора не потрібне ні для яких реальних інтересів ні областей, ні держави, навіть централізованої. Нинішні установи губернські: фінансові, поштові, контрольні і т.п. могли би розподілитися по Росії згідно зі своїми цілями і місцевими умовами, незалежно від обласних підрозділів, - подібно до того, як і тепер розподіляються установи судові, незалежно від розподілів адміністративних, - і як органи відповідних загальнодержавних установ не потребують ще й місцевого їх об'єднання, по суті справи, абсолютно формального.

Обласне намісництво могло б існувати без шкоди тільки як посередник між органами місцевого самоврядування й урядом центральним. Обласний намісник міг би мати право протесту проти дій та постанов органів місцевого самоврядування у випадку порушення ними основних законів і загальних інтересів державної спілки, з тим щоб протести проти органів сільських і волосних розглядалися, наприклад, на повітовому з'їзді мирових суддів (який взагалі міг би бути апеляційною інстанцією на сільські та волосні установи), а у випадку незгоди мирового з'їзду з намісником, переносилися би до Сенату, який би розглядав і протести намісника проти дій і постанов управ і дум міських і повітових. Про дії ж і постанови управ

і дум обласних намісник міг би тільки подавати свої висновки на розгляд міністерства, яке одне б мало право опротестовувати їх, і ці протести розглядалися би в Сенаті загальними зборами його департаментів із закликом до пояснення уповноважених від обласної думи. Для допомоги намісникові у всіх цих справах нагляду за органами місцевого самоврядування могла би бути створена о б л а с н а р а д а, половина членів якої могла би призначатися урядом, а друга обиралася б обласними думами.

Щодо устрою поліції, важливого особливо у стосунку, який має він до питання про захист особистої свободи, то ми вважаємо істотною умовою останнього виборність - пряму або непряму - чинів поліції у повітах і містах та відповідальність їх перед повітовими та міськими думами *). А вже хто власне буде обирати ці чини (нинішніх справників та поліцмейстерів) - чи відповідні думи (міські і повітові, або ті й інші разом), чи управи, яким буде спосіб призначення підлеглих цим чинам агентів, - це питання другорядні, так само, як і питання про підпорядкування поліції міністерству внутрішніх справ (переважно політичному), - або ж міністерству юстиції (що здавалося б нам більш доречним), а також питання про необхідність і устрій обласної поліційної інстанції. Виборність чинів поліції або призначення їх обраними управами, існує, наприклад, у кантонах Швейцарії, звичайно, є чимось на зразок ересі для бюрократії і доктринерів державності, але воно не становить собою нічого особливо нового навіть для російської практики, а тим більше для теорії. Ще до 1862 р. у Росії існували повітові справники, які обиралися дворянами, і хоча вони, як взагалі російські установи старого часу, не залишили по собі доброї пам'яті, але принаймні нічим не були гірші від теперішніх повітових начальників, призначуваних урядом, а свого часу були, звичайно, пристойніші від урядових городових. Наприкінці 50-х - на початку 60-х років суспільство і преса в Росії усвідомлювали незадовільність поліційного устрою та становості земської поліції, але не думали відмовлятися від принципу виборності в цьому відношенні, навпаки, бажали його розширення при всестановості. У такому дусі відбулися в 1858-1860 рр. адреси і клопотання, наприклад адрес деяких депутатів редакційних комісій з селянської справи дворянських зібрань Володимирської, Орловської, Нижегородської та інших губерній, адреса петербурзького дворянського зібрання, спеціально спрямована проти намірів перетворення повітової поліції на засадах, здійснених у 1862 р., яка вимагала заміни всестанового с а м о в р я д у в а н н я. (Див.: Материали для истории упразднения крепостного состояния. Т.2; Вольное Слово. 1883. N 56. "Толците и отверзется"). Останнім часом, коли порушилося питання про перетворення місцевого

*) Ми розуміємо тут власне поліцію безпеки, оскільки поліція благоустрою, за змістом § 8, повинна належати прямим органам самоврядування громадського, волосного і повітового.

управління, багато земських зборів висловилося за виборність повітових начальників або голів і т.п., або принаймні за надання земством уряду або сенату декількох кандидатів на такі посади. (Див., наприклад в "Земстве" (1881. N 24) думку Павлоградського земства, N 17 - Спаського Рязанської губернії, N 36, 43 - земства Владимирської губернії, N 41 - Чернігівського, N 52 - Московського повітового земського управління, і т.д.; "Вольном Слове" 1883 р., N 52 - думка Костромського губернського земства, в "Русской Мысли" за грудень 1883 р. - про перетворення місцевого управління: думка Воронежської та Калузької земських комісій, Псковських губернських земських зборів та ін.).

До § 12 статті III. Попередній розгляд усіх фінансових законів в обласних думах істотно необхідний з огляду на різноманітність економічного життя областей Росії. За такого способу законодавства не були би можливими, наприклад, руйнівні для українських областей постанови, на зразок теперішніх законів про акциз із горілки, тютюну і т.п. Із тих же причин необхідна і певна доля законодавчої самостійності областей Росії. І тепер адміністративні та судові установи, виборчі порядки, саме цивільне законодавство мають свої відмінності, наприклад у Балтійських губерніях, у Царстві Польському, Бессарабії, за Кавказом, в Козацьких землях і навіть у губерніях колишньої Гетьманщини Малоросійської, не кажучи вже про так званих іногородців. Але тільки тепер допущення і визначення місцевих установ і законоположень залежить цілком від центральної бюрократії, звичайно не обізнаної зі справами областей. Передбачуване нашим проектом віднесення всіх цих справ до відання обласних зборів може тільки забезпечити більшу розумність у пристосуванні установ і законів до різноманітності життя областей, не усуваючи вироблених обласними представниками проектів від контролю установ вседержавних.

До § 13 статті III. Спадково-аристократичний характер англійської палати лордів і різні більш або менш невдалі наслідування її в новітніх конституціях держав Західної Європи створили в певних суспільних колах, особливо французьких і тих, на які вони мають вплив, упередженість проти двох палат як проти установи, буцімто недемократичної, яка утруднює прогрес. Але проєктована нами Спільчанська Дума має собі подібність не у верхніх палатах або сенатах європейських держав, а в Сенаті Північноамериканських Сполучених Штатів або Раді Кантонів (Conseil des Etats) Швейцарській. Ці установи - представники інтересів штатів або кантонів, не мають в собі, як відомо, нічого ні анти-демократичного, ні обов'язково консервативного. Призначення спільчанських палат полягає не в тому, щоб гальмувати рух вперед палат національних або державних, а в тому, щоб зупиняти рішення і дії як центрального уряду, так і державних палат, що суперечать істотним інтересам кожної з областей. Ці ж рішення і дії самі по собі можуть бути реакційними, якими, наприклад, виявилися: встановлення

смертної кари, обмеження свободи друку, протисоціалістичний закон і т.п. постанови німецької Національної Палати (Reichstag), що суперечать громадській думці і навіть законам різних окремих держав Німеччини. Беручи до уваги, що в Німецькій імперії Спільчанська Рада (Bundesrat) представляє не палати держав спілки, а їхні уряди, можна сказати, що імперія ця власне не має спільчанської палати і, таким чином, є прикладом держави з однією національною палатою, - але, як видно із вказаних прикладів, швидкістю прогресу далеко не відзначається. Взагалі ж про умови прогресу за більш централізованого або спільчанського характеру політичного устрою, слід сказати, - що перше дійсно дає інколи можливість обнародувати закони і вживати заходів прогресивного характеру раніше, ніж необхідність їх усвідомлюється дійсною більшістю населення в усіх частинах держави. Але зате централізація дає змогу вживати заходи й реакційного характеру, які суперечать бажанню більшості не тільки в різних окремих областях, але часто і всієї країни. А, зрештою, і в першому випадку прогресивне законодавство стає фіктивним, оскільки силою зручніше руйнувати, ніж творити, і насильницьке запровадження найпрогресивніших ідей раніше, ніж утворилася на користь їх громадська думка, викликає тільки роздратування, яке, завдяки саме централізованому політичному устроєві, підсумовується врешті-решт і в єдиній палаті і призводить до скасування прогресивного законодавства, такого ж швидкого, яким було його запровадження. Устрій спільчанський не здатний до таких хитань політичного маятника і тому робить прогресивний рух більш реальним і безповоротним. Крім того, він дає окремим областям спілки, що знаходяться у більш сприятливих умовах розвитку, простір для прийняття у себе прогресивних заходів раніше, ніж вони могли би бути проведені через центральну законодавчу установу, і, таким чином, оправдати їх досвідом і тим створити найсильніший доказ на користь їх необхідності. Так, у Швейцарії всі прогресивні заходи на користь народної освіти були справою кантонів; кантони ж запровадили у себе у різних формах і безпосереднє народне законодавство (referendum та ініціативу); врешті, окремі кантони взяли на себе ініціативу і фабричного законодавства значно раніше від федерального фабричного закону 1877 р. Так, уже з 50-х років декілька кантонів (а Тургау навіть від 1815 р.) обмежили працю дітей і жінок та запровадили фабричну інспекцію; від 1864 р. кантон Гларус ввів гуманні обмеження в працю дорослих і чоловіків (11-годинний робочий день, обмеження нічної праці і т.п.). За Гларусом послідували і деякі інші кантони і коли, при нагоді загальної ревізії федеральної конституції, був запропонований в 1875 р. загальний фабричний закон, то він майже повністю взятий був із випробуваного вже гларуського закону (1864-1872). Якщо тепер федеральні фабричні інспектори скаржаться на перешкоди, які їм чинять місцеві влади відсталих кантонів, то це зовсім не заперечує всього сказаного вище про сприятливий вплив децентралізації на свободу й міцність прогресу. Росію дуже важко взагалі порівнювати із західними державами,

а щодо децентралізації тим більше, бо в Росії області перевищують за розмірами деякі держави, але і для Росії характерна та обставина, що такі питання, як скасування подушного податку, обов'язковий викуп зі зниженням платежу, селянські банки, інспекції фабрик і т.п. були порушені раніше від центрального уряду на провінційних земських зборах, які, звичайно, і приступили би до їх практичного вирішення, якщо б мали для того свободу в справжньому самоуправлінні.

До § 16 статті III. Положення це введено з огляду збереження державного майна як спільного для всього населення держави запасу - збереження від продажу центральною державною владою, яка може дивитися на це майно тільки як на найзручнішу підмогу в бюджетних труднощах - (причина, через яку багато західноєвропейських держав швидко позбулися подібного запасу), а також і від марнотратства тих областей, у яких на даний час державне майно, особливо земля, - знаходиться у надлишку порівняно з їх теперішньою населеністю (причина, через яку області, полишені самі на себе, швидко можуть позбутися згаданого вище запасу). Кому ж найприродніше всього доручити охорону і розподіл цього запасу, як не Спільчанській Думі, яка поєднує в собі уповноважених від кожної області та загалом є представницею всієї держави?! Жодної переваги над Державною Думою цей пункт Спільчанській Думі не дає, а просто тільки передає завідування державним майном у руки тієї установи, яка найкраще зможе зберегти і використати його на користь населення всіх областей держави.

До статті IV. Якщо у будь-якій справі суть важливіша від форми і у всіх життєвих відносинах фактичне користування певною річчю важливіше від абстрактного права на іншу, хоча б і більшу за розмірами, то і в справі політичної свободи питання про особисті права і місцеве самоврядування повинно бути важливішим від питання про державнопредставницьке правління. Зайве доводити, що для кожної особи недоторканість її індивідуальних прав набагато істотніша, ніж право її впливати навіть прямо, а особливо опосередковано, на хід державних справ. Крім того, з числа справ громадських найбільша кількість, і притому справ, які найближче торкаються інтересів кожної особи, належить до справ місцевих, а тому з усіх видів самоврядування найреальніший інтерес для найбільшого числа окремих осіб може мати самоврядування місцеве. Звичайно, і це самоврядування може бути цілком забезпечене тільки самоуправлінням державним, при формі республіканській або, принаймні, при монархії конституційній. Але якщо б довелося вибирати між двома половинами цілого, - з одного боку, між самоврядуванням місцевим, при правах особистих, зі збереженням (в силу обставин, тимчасовим) навіть самодержавно-монархічної форми правління державного, і з іншого - між представницьким державним правлінням без свободи особистої та місцевого самоврядування, то, звичайно, вибір слід було б зробити на користь першого. У великих державах тільки місцеве самоврядування усуває управління

бюрократичне, яке, власне, і становить найтемнішу, найважчу для населення прикмету новітніх самодержавних монархій.

Історія новоєвропейських держав показує, що населення легко примиралося з одноособовим вирішенням державних справ і навіть на певному ступені свого політичного розвитку і за певних суспільних відносин вважало владу монархічну для себе корисною доти, поки монархи не обставили себе чиновницькою ієрархією, а зберігали і навіть розширювали місцеве самоврядування, при адміністрації або виборній, або принаймні призначуваній короною з місцевих осіб, а також доки монархи не порушували системи різних особистих і корпоративних прав і привілеїв. Тільки тоді, коли європейські монархії почали набирати форми централізовано-бюрократичних держав, яку тепер зберегла в найбільш недоторканому вигляді імперія Російська, європейські народи стали повставати проти монархічного правління, - при чому виявилось, що тільки ті народи і встигли встановити у себе міцну політичну свободу, в яких удари повстань спрямовані були на головне зло самодержавної монархії, - на бюрократію, і в яких встигло зберегтися або наново встановитися місцеве самоврядування. В тих же країнах, де ліберальна опозиція була спрямована переважно на зовнішню форму центрального уряду, не тільки не досягалось справжнє визволення населення, але навіть не зміцнювалась сама представницька форма центрального уряду.

Розглядаючи політичну історію Швейцарії, Нідерландів, Шотландії й Англії та Сполучених Штатів Америки - країн, які й досі залишилися зразками політично вільних держав на земній кулі, ми бачимо, що в них політичні революції спрямувались перш за все проти непов'язаної з місцевим населенням бюрократії, розвиток якої ці революції встигли призупинити на самому початку, так само як і зберегти с а м о в р я д у в а н н я корпоративне, громадське і земське *). В рамках цього самоврядування встигли в цих країнах розвинути с а м о в р я д у в а н н я п р а в а л ю д и н и і г р о м а д я н и н а, які врешті були систематизовані в конституціях різних штатів північноамериканської союзної республіки (починаючи з Віргінії, 1 червня 1776 р.), з яких ідея цих прав перенесена була у законодавство Франції та інших країн Європи.

На нещастя, у Франції, як і в більшій частині держав материка Європи,

*) Посилаємося на опозицію швейцарських кантонів австрійським фогтам (а не імператорській владі, яку кантони довго визнавали і на привілеї, отримані від якої, довго спиралися), на боротьбу нідерландських громад і станів за свої права проти іспанських намісників, на незадоволення шотландців проти призначуваних урядом чиновників і притому з іноземців (французів) під час регентства Марії Лотарингської (1554-1560), на Petition of Right англійського парламенту 1628 р. з протестом проти свавільних дій королівських чиновників, командирів і таємної ради, врешті, на Декларацію незалежності Сполучених Штатів Америки 1776 р., яка, між іншим, скаржитися на те, що англійський уряд "наробив і наслав у країну рій нових чиновників, які турбують наш народ і пожирають його добробут".

державна централізація з її неодмінною приналежністю - бюрократією - встигла розвинутися настільки, що звички її прищепились і до самого ліберального руху, який тому взяв одразу помилковий напрям. Французькі ліберали часів великої революції зосередили всю свою увагу на питанні про форму центрального уряду; місцеве ж самоврядування не тільки не влаштували, але навіть знищили й ті здорові залишки його, які ще помилювала бюрократія "старого порядку" в управлінні провінцій, міст і сільських громад.

За прикладом американських республік, права людини і громадянина були проголошені у Франції з великою урочистістю в 1789, 1791 і в 1793 рр. як "права природжені, незалежні від писаного закону, невідчужувані та священні" (*droits naturels et imprescriptibles, inaliénables et sacrés*); після того республіканською конституцією 1793 р. обіцяні були найліберальніші установи, на зразок виборчої адміністрації і навіть суду та прямої участі народу в законодавстві. Але політики французького Народного Собору (*Convention Nationale*) поставили собі головною ціллю з а б у д ь - щ о надати республіканську форму своїй державі і до того ж встановити республіку "єдину і нероздільну". А оскільки при цьому вони змішували ідею про свободу з ідеєю про "верховність загальної або народної волі" або "народного самодержавства" (таке змішування особливо небезпечно у великій централізованій і різнонаціональній державі), то надії, що революція здійснить у Франції ідеал політичної свободи, виявились даремними. Народний Собор сам визначив себе представником народного самодержавства і, зосередивши в собі всі влади (законодавчу, виконавчу і судову), почав передавати це самодержавство різним своїм комітетам, при цьому найменше поважав визнані й ним самим права людини і громадянина, які, по суті своїй і по букві самих декларацій 1789 і 1793 рр., повинні були бути недоторканими навіть і для "загальної волі", - призупинив і врешті відмінив і всю складену ним самим і затверджену прямим народним голосуванням конституцію *). Республіканці-централісти якобінського клубу тішили себе та інших надією, що така політика буде тільки "моментальною організацією деспотизму свободи для зруйнування деспотизму царів" (слова Марата і Робесп'єра). Проте насправді за диктатурою Народного Собору послідував - і цілком природно - ряд різноманітних, супроводжуваних убивствами й адміністративними засланнями, переворотів (*coup d'état*), які здійснювалися всі теж в ім'я "загального або народного порятунку" (*salut public, salut du peuple*), доки останній з них не встановив - знову ж в ім'я "верховної влади народу" (*volonté souveraine du peuple*) - одноосібну диктатуру Наполеона I, яка також природно

*) А втім, ще раніше цього освячення конституції самодержавним народом і навіть перед її створенням, Народний Собор наперед вирішив два з найголовніших її положень, проголосивши "республіку єдину і неподільну" і призначивши смертну кару і за монархізм, і за федералізм.

перетворилася у спадкову монархію. “Народна воля”, випереджувана доконаними фактами і позбавлена, через відсутність місцевого самоврядування, не тільки належних перешкод для її деспотизму, а й природних кадрів для своєї просвіти у суспільних справах і для свого правильного вираження, попускала всі ці перевороти і навіть освячувала їх своїм голосуванням кожен раз, коли фактичні “представники” її зверталися до неї за її голосом; так вона схвалила конституцію 1795 р., як перед тим конституцію 1793 р., а пізніше 1799 р. десятилітню, а в 1802 р. пожиттєве консульство Наполеона, а 1804 р. - спадкову імперію. Подальшим неминучим наслідком всього цього помилкового напрямку великої революції у Франції була хиткість всіх її політичних установ протягом всього XIX ст. і те, що у Франції і досі пір, не кажучи вже про місцеве самоуправління, немає тієї свободи особи, яка існує не тільки у федеральних республіках Швейцарії або Північної Америки, а й у монархічній Англії *).

На більшій частині материка Європи ліберальний рух протягом XIX ст. пішов за зразком французьким, чим і пояснюється нестійкість у цих

*) Щоб зрозуміти всю різницю між політичними ідеями федеральної республіки Північноамериканської і “єдиної та нероздільної” республіки Французької щодо прав особи - найістотніших із політичних прав, - достатньо буде звернути увагу на наступну обставину. В той час, як французький Народний Собор в ім'я “народного самодержавства” спочатку присвоїв собі судову владу над королем, а потім встановлював революційні суди (особливі та пов'язані зі самим Народним Собором), зводив до ступеня політичного абсолюту не тільки “народну волю”, а й “народну помсту” і видавав інквізиційні закони “про підозрілих”, конституції північноамериканських штатів одразу ж потурбувалися про захист прав людини і громадянина навіть від деспотизму “народного самодержавства”, яке звичайно представляється законодавчими зборами (якщо не столичною вулицею). Так, параграфами 25 і 30 конституції Масагусетсу постановлено: “Ніхто, в жодному випадку не може бути визнаний винним у зраді і державному злочині законодавчою владою”. В правлінні цієї республіки департамент законодавчий ніколи не може користуватися владою виконавчою або судовою і, навпаки, департаменти судовий і виконавчий ніколи не вийдуть із кола їх справ, - “для того щоб в республіці цій існувало правління законів, а не правління людей”. (Подібне в конституції Віргінії, Північної Кароліни та ін.) Цікаво, що багато французьких політиків часу революції, ознайомившись із конституціями окремих штатів і конфедерації Північної Америки, вважали такі речі, як дві палати, розподіл влади і сам федералізм недостатньо демократичними і республіканськими! Були й у Франції, особливо на початку революції, республіканці, які розуміли свободу в сенсі, близькому до американського. Так, не кажучи вже про Кондорсе, що приєднався пізніше до жирондистів і вважав необхідним проголошення прав людини для того, щоб забезпечити громадянина від тиранії “влади урядової, судової, військової, духовної та самої законодавчої”, сам Каміл Демулен, пізніше дантоніст, писав, що “понад загальну волю стоять права природні” (Condorcet. *Idées sur le despotisme, à l'usage de ceux qui prononcent ce mot sans l'entendre, -Déclaration des droits, -Lettres d'un gentilhomme à MM. du tiers état. 1789; C.Desmoulins. La France Libre. 1793. Oeuvres, éd. 1874, I, 84-87*). Але й ці люди мало розуміли необхідність у ст а н о в, які могли би забезпечити ці природжені права, а, крім того, надто пізно виступили проти якобінського абсолютизму.

державках навіть самої представницької форми центрального уряду, яка майже скрізь скасовувалася по декілька разів. Мало того, взагалі незадовільний з точки зору загальної свободи централістичний парламентаризм у державках з різнонаціональним складом став новим засобом насильства над природними правами та інтересами населення, - як це можна бачити в Австро-Угорщині, в якій парламентарне правління стало засобом для панування німців і угорців над слов'янами і румунами та поляків над українцями. Не дивно, що парламентське правління тут було приводом до громадянської війни (повстання слов'ян і румунів в Угорщині в 1848-1849 рр.), було відмінено два рази з 1848 р. і досі не зміцнено. Необхідний розвиток державної справедливості, через зрівняння прав національних, проводиться тут більше прямою дією корони і виконавчої влади, ніж парламентським законодавством, - прикмета вкрай небезпечна для майбутнього представницьких установ у цій країні. До того ж, засновники централістичного парламентаризму в Австро-Угорщині, а особливо в Цisleйтанії, з метою обеззброєння національно-федеральної опозиції, повинні були залишити виконавчій владі надто багато простору для придушення особистої та громадської свободи (друку, зборів, товариств) і цим простором різні партійні міністерства користуються тут значною мірою проти опозиції національно-політичних, а також проти руху соціального.

Було би вкрай сумно, якщо би всі ці уроки історії політичної свободи в різних країнах пропали даремно для Росії, яка тим більше повинна би не пропустити їх повз увагу, що багато умов її життя, починаючи з історії та переказів централізованої та національно-нетерпимої Московської держави, змушують побоюватися, що розвиток її політичних установ може піти швидше за зразком французьким, ніж англо-американським. Правда, вже одні розміри Росії і крайня абсурдність її теперішнього бюрократичного правління викликають в головах її мешканців думку про необхідність певного простору для місцевого самоврядування. Але для того, щоб це прагнення було зміцнене і знайшло собі свідоме вираження і наполегливе застосування на практиці, необхідно, щоб маси суспільства систематично виховувались передовими політичними діячами на ідеях, сприятливих для місцевого самоврядування; систематичності цієї, на жаль, не зауважено тепер у російській політичній літературі, внутрішній та закордонній.

За першого сильного пробудження суспільної думки в Росії в епоху звільнення селян питання про політичне перетворення Росії було поставлене на раціональний шлях. Дворянські зібрання 1860-1862 рр., єдині на той час організовані групи представників освіченого суспільства, поставили перш за все вимогу місцевого "самоврядування": адреси і дебати в губерніях Володимирській, Харківській, Орловській, Тверській, Воронежській, Петербурзькій, Московській, та ін.; причому Петербурзьке, Московське і Воронежське зібрання прямо вживали і слово "самоврядування" (див.: Матеріали для історії освободження крест'ян. Т.2; Толцгыте и отверзется // Вольное Слово". 1883. N 56-57; Владимирский адрес //

Русские Ведомости. 1884. N 1.; Двадцатилетие земства). В той же час в історичній та політичній літературі російській з любов'ю розвивалися ідеї самоврядування (в історичних працях П.В.Павлова, Костомарова, Щапова та ін., у перекладах праць Токвіля, Лабуле, Мілля *), в популяризації праць Гнейста, в статтях Герцена, Огарьова, Бакуніна та ін.). Земські установи 1864 р. дуже мало відповідали вимогам суспільства, але зустрінуті були з симпатією саме як початок сподіваного самоврядування і, за певних умов, могли би стати міцним для нього вихідним пунктом. Але міські установи 1870 р. дали ще менше простору дійсному самоврядуванню і притому ще більшою мірою, ніж земські, сперлись на цензове начало, та ще в найнесприятливішому для суспільного прогресу його вигляді, надавши ведення міських справ класові міських капіталістів, найменш розвинутому в суспільному відношенні з усіх заможних класів у Росії. Взагалі ж, застосування цензового начала як в земських, так і в міських установах виявилось найбільш несприятливим для класу освічених дрібних власників, який завдяки глибоким історичним причинам у Росії є найрозвинутішим у суспільному відношенні й найбільш здатним стати виразником загальних інтересів усіх класів населення. Саме цей клас, із якого виходить у Росії найбільше людей вільних професій, виявився найбільшою мірою усунутих від органів земського та міського самоврядування, у той час як становий селянський устрій сільської громади і волості усував усі освічені класи, у тому числі і клас "шляхетних різночинців" і від участі в сільських установах. Відірваний таким чином від місцевих справ клас освічених різночинців почав втрачати і усвідомлення важливості місцевого самоврядування в політичному житті держави, і тому з новим пробудженням соціального і політичного руху в країні в 70-ті роки люди цього класу стали звертатися до думок державного централізму. В деяких "революційних" колах з'явилися навіть небезпечні для майбутнього вільних ідей і установ у Росії ознаки наслідування політичної термінології і прагнень французького якобінства і притому інколи навіть з відтінком наполеонівської його епохи **).

Щоправда, що в колах "земців" думка про місцеве самоврядування не тільки завмерла, але, як це можна бачити і з поглядів земських зборів на реформу адміністративну, розроблялася в останні роки. Але подальший політичний розвиток Росії, звичайно, буде справою спільної дії різних верств населення, а не одних тільки охоплених нинішніми земськими установами, особливо, якщо ці останні будуть діяти в питанні політичного перетворення Росії з такою малою енергією, яку вони виявили до цих пір. А тому надзвичайно важливо, щоб при поширенні серед "земців" ідеї про

*) "Демократія в Америці", "Старий порядок і революція", "Держава та її межі", "Про свободу" і т.п.

**) Детальніше про це ми говорили в "Историческая Польша и великорусская демократия", "Народная Воля о централизации революционной борьбы", "К биографии А.И.Желябова" та "Календарь Народной Воли" (Вольное Слово. N 61-62).

необхідність загальнодержавного представництва для самого зміцнення і розвитку місцевого самоврядування, у класах різночинських поширилася свідомість недостатності центрального парламентаризму для реалізації політичної свободи. Разом із тим необхідно, звичайно, щоб усі ці кола приступили якомога швидше до дружнього натиску на теперішній уряд Росії, змусивши його звільнити місце урядові представницькому.

Останні роки, здається, наочно показали, що сам по собі теперішній уряд Росії не здатний миритися з жодним видом незалежного представництва, навіть найскромнішого. Не кажучи вже про перші часи дії земських установ, коли уряд із якимсь безумним озлобленням всіляко перешкоджав їх діяльності, але навіть в епоху деякого каяття його - у часи "віянь" гр.Лоріс-Мелікова - уряд пропустив час поступок місцевому самоврядуванню, які могли би дещо віддалити нагальну необхідність центрального представництва і притому навіть не без користі для розвитку реальної політичної свободи в Росії. Треба зізнатися, що справді скликання задовільного загальнодержавного представництва в Росії тепер є справою нелегкою. Вона ускладнюється відсутністю земських установ на західних теренах її європейської частини, не кажучи вже про Кавказ і Сибір. До того ж практика земських установ і в губерніях "реформених", під гнітом бюрократії й урізувань урядових навіть у Положенні 1864 р., при явній незадовільності самого цього Положення, передусім щодо цензу, надто високою для приватних власників, не дали земським установам змоги стати правильною школою представницького правління і залучити до себе справді кращі сили населення. Ось чому за нормального ходу речей було б найдоцільніше, щоб при усуненні викривлень земського Положення, введених із 1865 р., спочатку було виправлено саме це Положення згідно з вказівками досвіду, який міститься в клопотаннях багатьох земських зібрань, що покращило би склад земських зібрань, щоб отриманим таким чином більш дійсним земським представникам повітів і губерній було надано простір з'їздів і групування обласного і щоб ці виправлені й розширені земські установи були введені в усій Росії, а після того вже було приступлено до скликання загальнодержавного представництва. Такого роду політика (звичайно, при амністії та захисті особистих прав від різного роду жандармів, адміністративних заслань і особливих судів) диктувалася самими обставинами династії й уряду в епоху "віянь", після того, як період нерішучих реформ і реакції 60-х років приніс свої гіркі плоди у зовнішньому та внутрішньому становищі Росії наприкінці 70-х років. Але обставини показали, що ні в династії Романових, ні в оточуючих її правлячих колах немає не тільки освіченого патріотизму та політичної мудрості, а й навіть розумного інстинкту самозбереження для засвоєння подібного роду політики. А тому в даний час людям, які усвідомили необхідність політичного перетворення Росії, необхідно перш за все домогтися скликання загальнодержавного земського собору, який би усунув від правління теперішні правлячі кола і наставив на розум, якщо не усунув,

теперішню династію. Але необхідно при цьому, щоби політичні товариства, які будуть вести агітацію на користь подібного перевороту, настільки роз'яснили різним верствам населення важливість місцевого самоврядування, щоби земський собор не став новим знаряддям централізації та джерелом нової бюрократії і насильства над особами і місцевостями і щоби встановлення представницького правління в Росії було одразу ж оперто на широку основу прав людини і громадянина та місцевого самоврядування. Останнє необхідне в Росії тим більше, що при розкиданості її населення та слабкості його освіти, цій країні більше, ніж деінде, загрожує небезпека підтасовувань центрального представництва, а також різного роду спрямованих на нього *coups d'état*, а від того всього це представництво може бути захищене тільки тоді, коли воно буде пов'язане з народними масами не формально, моментальними, більш або менш механічними, виборами, а реально, постійною дією опосередковуючих органів місцевого самоврядування, і коли це останнє живо зацікавить населення справою колективного правління*). У всіх цих видах необхідно, крім постійної пропаганди засад самоврядування, приступити, за першої можливості, до скликання обласних представницьких зборів. Само собою зрозуміло, що такі збори повинні стати справою першої необхідності для політичних діячів України, якщо в інших областях протиурядовий рух піде мляво або ж якщо там виявляться централістичні прагнення.

До статті V. Політична свобода не може бути метою, а є тільки умовою забезпечення життя і розвитку населення за допомогою ряду заходів соціально-економічного та культурного характеру, які можуть бути безперешкодно прийняті самоврядним населенням на свою користь. Ось чому будь-яке співтовариство, яке ставить собі за мету політичне визволення певної країни, повинно мати, крім певного плану влаштування самоврядування, готову програму заходів соціально-економічного і культурного характеру, якими вона могла би притягнути до себе якомога більше число співників і які, будучи здійснені, після досягнення політичної свободи, могли би служити їй найміцнішою опорою.

Соціально-економічна програма співтовариства, яке має першою ціллю політичне визволення населення Росії, повинна представляти собою середнє з прагнень усіх елементів цього населення, що найбільш живо відчують незадоволення теперішнім станом справ у Росії. Головних елементів таких три: 1) маса народу, 2) освічені різночинці, люди так звані вільні професії і 3) освічені власники. В масі народу, безсумнівно, існує незадоволення неямущістю і гнітом чиновницького

*) Цікаво, що вже тепер у російських придворних, аристократично-бюрократичних колах є елементи, які, бачучи надто вже велику безглуздість нинішнього становища самодержавства в Росії, подають голос за парламентаризм, але тільки централістичний, оскільки він найменше змінює суть теперішнього управління, а разом з тим, у випадку необхідності, найлегше може бути усунутий.

управління, і це незадоволення дає змогу поширення серед неї, принаймні, серед більш розвинутих її членів, проповіді ідей політичної свободи. Але різкіше за все маса народу незадоволена все більш зростаючим збіднінням своїм, якому мріє покласти край у новому, більш або менш рівному переділі землі. Освічені різночинці, звичайно, більше всього зацікавлені в політичній свободі, яка для них є необхідною умовою існування, не тільки морального, а й матеріального, а для багатьох із них, які найбільш палко ставляться до ідей загального добробуту, є необхідною умовою поширення цих ідей. Різночинці поділяються на дві групи, які непомітними відтінками переходять одна в другу: лібералів і соціалістів. Останні ще зовсім недавно ставилися байдуже до політичної свободи і, звертаючи увагу лише на економічну сторону життя, проповідували негайну конфіскацію сил природи і знарядь праці на користь чорноробочих класів, які повинні були би бути зорганізовані в комуністичні асоціації, і чекали здійснення цього ідеалу від близького протонародного повстання. Ліберали або не вважали подібну конфіскацію справедливою, або не вважали її можливою на даний час і вказували на політичну свободу як на першу потребу для Росії, причому значна частина їх пропонувала певний ряд заходів до покращення і матеріального становища чорноробочих мас. Освічені власники, які частково представляються нинішніми земськими установами, також виробили у справах соціально-економічних і культурних цілий ряд проектів на користь чорноробочих класів. Проекти ці, по суті, узгоджуються з планами демократичнішої частини лібералів-різночинців, але, звичайно, далекі від ідеї повної конфіскації приватної власності.

Останніми роками російські соціалісти, розчарувавшись у надіях на близьке здійснення їх ідеалів за допомогою протонародного повстання, звернулися значною своєю частиною до політичної програми лібералів, внаслідок чого останніми роками з'явилися в світ від імені російських соціалістів декілька програм і заяв (у літературі, в судово-політичних процесах і т.п.), які повинні би бути компромісами між прагненнями соціалістів і лібералів. Але оскільки укладачі цих компромісів не відмовлялися повністю і від попередніх соціально-революційних надій, то компроміси ці становлять доволі неорганічну склейку вимог ліберальних, - переважно центрально-парламентарних, - з прагненнями соціально-революційними. Поряд із цим інша частина російських соціалістів розробила собі інші, настільки ж механічні склейки з прагнень, які заявляються в західноєвропейській соціалістичній літературі, та з домашніх, в основному містичних уявлень про прагнення "русского народа" (народництво революційне), а ще одна частина (народництво державне) - подібним же чином поєднує соціалістичні прагнення з надіями на диктатуру, то революційну, то (навіть після всіх гірких проб!) легітимно-урядову*).

*) Всі ці характеристики могли би бути підтверджені вказівками на російську літературу, "нелегальну", як і "легальну", на промови, виголошені на різних політичних

Результатом таких межувань у прагненнях освічених прихильників прогресу і соціальної справедливості в Росії є перш за все відсутність належної єдності у боротьбі з політичним порядком, від якого не можна вже сподіватися нічого доброго для населення. Далі, неорганічне склеювання в одних і тих же програмах вимог політично-ліберальних і соціально-революційних, відбирає будь-яку можливість щирої, а тому і дружньої спілки навіть між такими елементами освіченого суспільства, які однаково визнають нагальною справою в Росії встановлення політичної свободи. Нарешті, існування серед освічених людей в Росії народників державних загрожує, за найменшої спритності уряду, ще більшими розмежуваннями серед інтелігенції й жонглюванням питань і політичних, і соціальних, оскільки уряд диктаторський загалом, а російський царський особливо, з його поверхневою і продажною бюрократією, не в стані скільки-небудь щиро і вміло провести будь-які реформи на користь навіть одних чорноробочих класів.

процесах останніх років, але вказівки ці частково не зовсім зручні, частково ж зайві для тих, хто розуміє справу. Нашу критику більшої частини піднятих вище непорозумінь та ілюзій, розвінчуваних теорією і практикою життя освічених країн, допитливий читач може знайти в різних наших виданнях, особливо в "Листку Громади" 1878. "Громада" (Т.4, С.202 і наст.), в "Вольн. Слове" (особливо в статтях "Историческая Польша и великорусская демократия" і в декількох статтях N 61-62). Останнім часом більш наочне знайомство з політичним життям Західної Європи викликало і зі сторони осіб, які зараховують себе до "російської соціально-революційної партії", думки, відмінні від тих, які висловлюються у внутрішніх соціально-революційних виданнях, і в той же час близькі до тих, які ми викладали у згаданих наших виданнях і які підсумовуємо тут. Такими є, наприклад, думки, висловлені п.Ц. в його статті "Самодержавие и ближайшие задачи его противников" в N 60 "Вольного Слова" і багато міркувань недавно виданої брошури п.Плеханова "Социализм и политическая борьба", виданої від імені групи "Освобождение Труда", яка відмовилася від попереднього імені "Черный Передел". А втім, вказуючи на цю брошуру, ми маємо на увазі швидше її критичні зауваження про помилки та ілюзії різних російських соціально-революційних груп (ці зауваження по декілька разів були висловлені нами у різних публікаціях з 1876 р.), ніж її позитивні думки. Останні або не розвинуті скільки-небудь виразно (наприклад з питання політичного устрою Росії) або ж (з питання соціального) являють собою рефлективний перехід від великоросійського самобутництва бунтарсько-народницького характеру до наслідування однієї із західноєвропейських партій. Непогрішимою моделлю для російського автора є німецькі соціально-демократичні вожді, причому він навіть посилює їх доктринерські ілюзії про майбутню "класову диктатуру" робітничого, фабрично-заводського пролетаріату. Російським соціалістам він ставить ціллю також утворення соціалістичної партії з міських робітників. Між тим, якщо і німецька соціальна демократія слабка, між іншим, нездатністю повернути на свій бік селянство, то російське наслідування їй, у країні переважно селянській, ще менше може бути визнано раціональним. В Росії, звичайно, ж нічого й думати про будь-яку "диктатуру" класу фабрично-заводських робітників, якщо би навіть процентне співвідношення промислового і землеробського населення і робило подібну диктатуру можливою в інших країнах материка Європи. (В Англії промисловістю обробною і гірничою, а також торгівлею

Минуле багатьох областей Росії, а особливо тривала відірваність деяких з них від більш культурних і вільних країн світу, надзвичайний розвиток царсько-чиновницького начала, яке притупило в населенні почуття власної гідності (цю природну основу прагнення до політичної свободи) і породило у багатьох мізантропічне недовір'я до людської самодіяльності, накопичили в Росії немало людей останнього сорту, з яких абсолютизм може ще довго набирати собі прямих і опосередкованих помічників, які можуть навіть цілком щиро тішити себе претензіями на практичність своєї політичної поведінки і на відповідність її "самобутнім" умовам російського життя. Але якою би численною не була ця категорія людей поміж освіченими людьми в Росії і яким би не благонаміреним було ставлення багатьох із них до "народу", очевидно, вони повинні бути скинуті з рахунку при розмірковуваннях щодо об'єднання сил, необхідних для всебічної зміни теперішнього становища Росії. Об'єднання це можливе тільки між тими суспільними групами, які будь-яким шляхом, але прийшли безповоротно до усвідомлення необхідності встановлення в Росії політичної свободи.

Але розглядаючи навіть ці групи в даний час, неодмінно знаходиш, що угода, наприклад, між лібералами не тільки з власників, але і з людей вільних професій, та між соціалістами в Росії не можлива доти, поки останні будуть наполягати на більш або менш безпосередньому застосуванні комуністичного ідеалу і при цьому, виставляючи на вид своє ім'я соціальних революціонерів, будуть виявляти бажання застосовувати цей ідеал неодмінно шляхом громадянської війни.

По суті справи, теорії державного лібералізму відповідає в сфері політики із соціальних та культурних питань теорія прогреси-

займається 61% виробничого населення, у Франції - 29,4%, Пруссії - 32,4%, а землеробством в Англії - 17%, Франції - 37%, Пруссії - 48%. Див.: Янсон. Сравнительная статистика. Т.І. С.106. В Росії статистика занять доволі неповна, але за відомими цифрами, зведеними наприклад, в календарях Суворіна 1883-1884 рр., кількість фабрично-заводських робітників з гірничими навряд чи може бути набагато вищою за 1% всього населення). В Росії програма, запропонована п.Плехановим соціалістам, прирєкла б їх майже на повну безучасть у всіх життєвих питаннях країни. Найцікавіше місце в соціальній частині брошури п.Плеханова - це запрошення, звернене до російських соціалістів - "не лякати нікого далеким поки що червоним привидом" (соціальної революції), але шкода, що й воно залишене автором без належного розвитку. Ще більше шкода, що в передмові до тільки що виданої другої брошури групи "Освобождение Труда" (Энгельс Ф. Развитие научного социализма. С предисловием переводчицы В.З.) головна ідея першої доведена майже до карикатури: тут йдеться навіть про "соціалістичну державу", яку повинен заснувати російський фабричний пролетаріат, і обговорюються умови, за яких "заходи, здійснювані цією державою, можуть зустріти співчуття і підтримку в масі селянського населення!!". Подібними наївностями нова група, яка могла би мати певне значення, підриває собі будь-яке майбутнє.

них реформ, а не революції як насильницького перевороту*). Соціально-революційна теорія по суті своїй значно ближча до теорії абсолютизму, як і будь-якої іншої диктатури, ніж до лібералізму. В той же час з практичної, або, так би мовити, тактичної сторони справи, жодна щира спілка між суспільними групами неможлива за надто великої, а особливо докорінної відмінності їх прагнень, яка робить неминучою взаємну боротьбу цих груп не тільки одразу ж після досягнення цілей спілки, але власне і під час їх досягнення. За подібних відносин неодмінно принаймні одна зі сторін спілки повинна би бути сліпим зняряддям в руках іншої, чого в даний час важко сподіватися від скільки небудь свідомої політичної групи. На цих підставах з боку тих груп у Росії, які утримують за собою ім'я соціальних революціонерів, зовсім непослідовно звертатися до "суспільства", "інтелігенції", "земців", "лібералів" з мовою про "спільні інтереси", з пропозицією "спілки" і т.п. замість того, щоб звертатися тільки до "народу" - пролетаріату і селян (власне найбільш з них), закликаючи їх до повстання проти різного роду власників і після того вже проти уряду, оскільки він обстоює цих власників. І в даному випадку, як і в усіх майже подібних, непослідовність ця водночас непотрібна і навіть шкідлива, оскільки при щирій вірі у близькість соціальної революції в Росії вона тільки роздвоює думки і зусилля прихильників цієї революції; при відсутності ж цієї віри мова про цю революцію може мати на меті тільки залучення на бік партії, по суті не соціально-революційної, прихильників соціального перевороту - прийом мало того що сумнівної моральності, але і сумнівної корисності, оскільки ним можна захопити тільки дуже наївних або дуже молодих людей, які при першому пробудженні здатності до самостійного мислення неодмінно помітять, якої гри вони виявилися зняряддям. У кожному випадку, якщо тільки раз певна частина соціалістів у Росії усвідомила необхідність спілки з "суспільством", раз визнала існування спільних інтересів у всіх класів населення, у всіх прогресивних партій і т.п., хоч на даний момент, "на сьогодні", - то настільки ж непослідовно і для справи прогресу шкідливо заперечувати принаймні певну частку цієї спільності інтересів і на наступний момент, "на завтра" - спільності в справі захисту раз здобутих спільними зусиллями прав і установ, які повинні служити для всіх наявних класів населення, а також і у справі прогресивних заходів на благо найбільш ображених тепер у соціальному і культурному відношенні класів. Усвідомлення спільності інтересів і необхідності спільної боротьби різних суспільних груп в Росії проти абсолютизму, якщо тільки воно послідовне, неодмінно повинно повести за собою усвідомлення необхідності органічного компромісу між прагненнями різних груп у вигляді певної програми, настільки

*) Ліберальна теорія визнає політичні революції як засіб усунення державного насильства, що стоїть на перешкоді реформам, які могло б проводити населення, що має самоврядування.

ж політичної, наскільки і соціальної.

У параграфах статті III ми намагалися зробити систематичне зведення політичних прагнень ліберальних груп у Росії, з людей вільних професій і власників. Із багатьох причин, яких вище ми торкнулися тільки частково, для всіх цих груп є нагально необхідним виробити, поруч з програмою чисто політичною, і достатньо широку програму соціально-економічних заходів на користь чорноробочих мас народу. З іншого боку, всі захисники інтересів цих мас, у тому числі соціалісти, усвідомивши раз необхідність, для якого б то не було прогресу Росії, встановлення в ній політичної свободи, і те, що здобуття це неможливе без дружньої дії “всіх прогресивних партій” в освіченій частині суспільства, повинні висунути таку програму соціально-економічних заходів, яка могла би бути цілком щиро сприйнята і значною частиною освічених власників і яка тільки в такому випадку буде компромісом органічним, а не механічним.

Така програма може бути, на нашу думку, отримана цілком об'єктивним шляхом, - якщо, залишивши збоку ідеальні плани і теорії соціально-економічного устрою, консервативного або революційного характеру, взяти т а х і т и т (з демократичної точки) практичних заходів, запропонованих у російській пресі і земствах на користь мас народу з боку ліберальних різночинців і освічених власників, і м і н і м у м вимог “соціально-демократичних”, “народних”, “робітничих” і т.п. партій в Західній Європі, тобто вимоги, можливі до виконання і без загальної конфіскації особистої власності. В ст. V ми пропонуємо спробу програми, отриманої нами подібним чином. Об'єднавши біля себе в цілком щирі спілку, принаймні на певний час ч е с н о ї с п р о б и, значну кількість освічених людей різних соціально-економічних ідеалів, - такого роду програма дала б, і до того ж у близькому майбутньому, певні суттєві полегшення тягарів чорноробочих мас, а тому могла би розраховувати і на щире співчуття і підтримку значної частини цих мас. Разом з тим ми дозволяємо собі думати, що навіть за найменш тривалого впровадження накреслених у цій програмі заходів у пропонованих в III статті установах місцевого і державного самоврядування утворилися б у Росії основи стільки ж оригінальної, скільки і європейської прогресивної демократії, яка була б здатна взяти ділову участь у спільній тепер для всього цивілізованого світу роботі над розв'язанням соціального питання.

Питання ж це на даний час у найосвіченіших країнах проявляється далеко не в таких простих формах, у яких його собі уявляють багато наших домашніх політиків консервативного і революційного напрямів. Соціальний рух у цих країнах проявляється в декількох виглядах; наприклад, не тільки 1) у вигляді більш або менш різкої пропаганди різних варіацій комуністичного і д е а л у, але і 2) у вигляді зусиль до організації “робітничих або народних п а р т і й”, які повинні поєднати в собі по можливості всі елементи теперішніх чорноробочих класів для діяльної участі в б і ж у ч о м у політичному житті, а таке об'єднання можливе тільки

навколо програм практичних заходів, які можуть бути здійснені найближчим часом, тобто при нинішніх умовах суспільного життя*), і, врешті, 3) у вигляді спроб різних політичних груп, які не належать до чорноробочих класів, зблизитися з цими останніми, хоча би поки що і в суто консервативних видах, провести певні заходи або навіть виробити (неминуче при певній участі самих чорноробочих класів) основи соціальної політики, яка б принаймні пом'якшувала, якщо не знищувала зовсім несправедливості теперішнього економічного ладу, заснованого на приватній власності **). Як підвид зазначених вище проявів соціального руху новітнього часу не останнє місце посідає виступ, що розпочався, на політичну арену поруч з чорноробочими міськими класами

*) Прагнення це виявилось у вільній Англії вже давно, під час агітації на користь фабричного законодавства і в робітничих спілках (trades-unions); тепер навіть більш радикальна democratical federation у своїй програмі, щоправда, говорить про "націоналізацію землі" як про справу більш зрілу в Англії, але у фабричному та інших подібних питаннях обмежується вимогами, типу обов'язкового будівництва здорового житла для робітників, нормального 8-годинного робочого дня, обов'язкової освіти з обідом для дітей у школах, прогресивного податку і т.п. У Швейцарії, де проповідь революційного соціалізму ніколи не мала успіху, тому що при тамтешніх політичних установах вона не має сенсу, робітничі організації різних відтінків думок минулого року на загальному з'їзді (Arbeitertag) постановили солідарно діяти для проведення через відповідні законодавчі установи заходів на користь дівішого нагляду за фабриками, забезпечення старих і покалічених, міжнародного фабричного законодавства, запровадження посередницьких судів (prud'hommes) і т.п. Навіть у Франції, після встановлення республіки, самі теоретики-комуністи відчули необхідність в програмі мінімум, а останнім часом значна частина їх, так звані посибілісти, рішуче стали виходити на практичний шлях, змінивши навіть ім'я своєї "робітничої партії" з "соціально-революційної" на "fédération des travailleurs socialistes de France". В Німеччині бісмарківський протисоціалістичний закон затримує перетворення "соціальної демократії" в практичну політичну партію, за прикладом швейцарського Arbeitertag, прихильниками якого є німецькі соціал-демократи. Але й тепер орган останніх "Der Social Democrat" (1884. N 6) говорить про свою партію, що "вона не визнає принципової суперечності між реформою і революцією і не являє собою партії революційних справ майстерності (keine Partei der Revolutionsmacherei)".

**) В Англії згадані спроби виявилися вже давно - у так званому "християнському соціалізмі" і у підтримці фабричного законодавства навіть торіями. а тепер виявляються в аграрному законодавстві, в розробці питання про націоналізацію землі, про житла робітничих класів і т.п. людьми різних напрямів: пасторами, вченими типу Уолласа, радикалами-міністрами типу Чемберлена і навіть консерваторами типу Солсбері. Менш глибокі, але все-таки важливі як початок, ті підходи до соціального питання, які виявилися останніми роками в урядових проектах, парламентських промовах і в літературі Німеччини, Австрії, Італії та Франції. В Північноамериканських Штатах цікаві прояви у вигляді проекту губернатора (президента) штату Меріленд про 8-годинний робочий день. В швейцарських політичних колах знаменні прагнення забезпечити дійсність місцевого фабричного законодавства міжнародними договорами про робочий день, і т.п.

селянства, - яке в багатьох місцях складається на добру частину з власників, а зовсім не з одних пролетарів, а тому, принаймні надовго залишиться глухим до проповіді комунізму, хоча не може бути байдужим до різних інших сторін соціального руху. Все це разом, при зростаючому юридичному і практичному розширенні всенародного представництва і спробах безпосереднього народного законодавства (яке, до речі сказати, немислиме в централізованих державах, де не може бути ні правильної розверстки питань на місцеві та загальні, ні належної політичної школи в голосуванні щодо місцевих справ), висуває соціальний рух на таку широку арену відкритої боротьби і конкуренції складних суспільних елементів, на якій втрачає будь-яке значення вся фразеологія і всі розрахунки попередніх політичних і соціальних партій консервативного і революційного характеру. Всі мріяння призупинити або врегулювати соціальних рух "рятівними" диктатурами і різними маніпуляціями "сильної влади" або ж одразу вирішити соціальні питання революційними спалахами: хитрими змовами, столичними повстаннями, диктатурами тимчасових урядів або навіть всього міського робітничого класу, хоч би і всієї країни, - все це тепер стає повним анахронізмом, "явищем переживання"*).

Соціалістичний рух у Росії досі виходить переважно від людей, які самі не належать до класів чорноробочих і які захоплюються міркуваннями м о р а л ь н и м и : потребою бачити біля себе здійснення соціальної справедливості, а не потребами економічними чи прагненнями класовими. Ця приналежність соціалістів у Росії до класів заможних і більш освічених

*) Кажучи це, ми зовсім не хочемо сказати, що в західноєвропейському світі вже зовсім неможливі як революційні спалахи, а тим більше індивідуальні та гурткові спроби порушити мирне розв'язання соціальних питань, так і спроби поліцейської реакції. Навпаки, ми думаємо, що і західноєвропейському світові доведеться в найближчі роки пережити період доволі діяльного прояву того руху, який називається тепер "анархічним" (доволі невірно, оскільки він не має майже нічого спільного з відомим а н а р х і ч н и м вченням Прудона), або соціально-терористичним, а просто: ряд спроб вбивства, розбою і кражі з політико-соціальними тенденціями. Рух цей випливає як із зовсім природного, хоча і не далекоглядного, озлоблення соціальними несправедливостями, так і від зарази, що розповсюджується із давно ображеної в соціальному і національному відношенні Ірландії і з пригнобленої в усіх відношеннях Росії. Прояви цього руху, звичайно, викликають спроби поліцейської реакції, особливо в країнах, де ці прояви можуть послужити приводом для пожвавлення ще не остаточно придушеного монархічного абсолютизму (в Пруссії, Австрії, Іспанії). Але важливо, що тепер в усіх країнах Західної Європи є вже політичні партії - і соціалістичні, і консервативні, - які розуміють, в чому полягає с у т ь робітничого руху і якою повинна бути щодо нього твереза політика. Важливо і те, що в країнах більш вільних (Швейцарія, Бельгія і навіть Англія власне) проповідь соціального тероризму не прищеплюється до населення. (Про це все ми говорили детальніше в брошурі "Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale" (1881), передбачення якої щодо перенесення політичних вбивств з Росії на соціальний ґрунт у Західну Європу, на жаль, повністю справилися, а також у статті "Динамитно-анархическая эпидемия и самоуправление" в N 58 "Вольного Слова").

покладає на них обов'язок розуміти сучасний соціальний рух у всій його широті, вільно від будь-якої винятковості класових гуртків, а разом з тим дає нам підстави дивитися не надто песимістично на майбутнє ставлення в Росії більш заможних класів до благ класу чорноробочих, коли всі ці класи, поставлені обличчям до обличчя виступлять на арену політичної самодіяльності*). Судячи з того щирого ставлення до потреб чорноробочих класів, яке виявляє значна частина освічених людей у Росії зі самого часу звільнення селян, можна з певністю припускати, що при політичній свободі у двох її неодмінних видах - правах людини і громадянина та самоврядуванні - немала кількість "інтелігенції" знайде в органах самоврядування природне поле для прикладення своїх гуманних почуттів і широких прагнень до служіння чорноробочим масам. У цих же установах, а особливо в місцевих - і серед них в першу чергу в громадських і волонтерських, гуманніші люди з інтелігенції зустрінуться з наділим у величезній більшості своїй поземельною власністю - в багатьох місцях громадською або артільною - селянством**). Не відмовляючись, звичайно, від зв'язку з міськими класами (та це й неможливо!), ні тим більше від європейських (якщо хочете, міських) ідей, ці люди швидше можуть отримати політичну силу в Росії в

*) Тут до речі буде зазначити взагалі, що, не заперечуючи аніскільки важливості класової свідомості в різних верствах демосу, ні необхідності їх класової організації для захисту своїх інтересів, ми думаємо, що соціально-демократична доктрина, словидувана багатьма і в Росії як свого роду релігія, яка приписує бачити у всій історії тільки класову економічну боротьбу, зі ступеневидною зміною панівних класів, більш правильна як схематичне креслення, корисне для розуміння багатьох явищ життя і разом з тим втішальна для певних соціалістичних гуртків у часи їхньої слабкості, ніж вірна, як повне зображення дійсності. В останній, наприклад, політичній революції XVI-XVIII ст. зовсім не були лише справою "третього класу, або буржуазії": так, не кажучи вже про революції голандську, англійську, північноамериканську, досить буде нагадати, що під час великої французької революції обмеження монархічного абсолютизму шляхом проголошення недоторканості особистих прав і шляхом організації представництва вимагали накази і перших двох класів (духовенства і дворян), а знищення залишків феодалізму здійснилося під тиском селянського руху, що мав навіть монархічне забарвлення (в державах Середньої Європи значна частина протифеодальних перетворень, здійснених у Франції революцією, зроблена була в XIX ст. навіть монархією з бюрократією). Подібно до цього і соціальне питання XIX ст. (питання соціальної справедливості та водночас організації виробництва) не є справою одного "четвертого класу, пролетаріату" який до того ж зовсім не "весь народ", як не був "всім народом" і "третій стан" 1789 р. Пролетаріат, - фабрично-заводський і навіть сільський, звичайно, чим далі, тим більше отримує політичне значення, але й інші класи (і вищі, і нижчі) не були бездіяльними і не будуть, звичайно, бездіяльними у питаннях суспільного устрою, господарства й освіти. Цих обставин не слід забувати і в Західній Європі, а особливо в Росії, де в силу історичних умов нагромадились разом політичні та соціальні (і навіть релігійні) завдання цивілізації XVI-XVIII ст.

***) Питання про таке значення місцевого самоврядування для найбільш морально розвинутої частини інтелігенції в Росії дуже ґрунтовно розглянуто в статті "Несколько мыслей по вопросу "Что делать?" в N 38 "Вольного Слова".

спільці зі згаданим селянством, з яким тим швидше можуть вони об'єднатися в органічне ціле, що це селянство найбільше в них відчуває потребу, - і так у Росії може скластися справді оригінальне (хоча звичайно, не зовсім самобутнє) соціально-політичне явище в ряду інших соціально-народних партій Європи.

Особливо швидкого успіху може сподіватися такого роду прогресивно-демократична, по-своєму теж соціальна, партія в тих областях Росії, де більш вільний дух населення, яке менше підпадало під тиск кріпацького права, поєднується з більш сприятливим для демосу розподілом землеволодіння (велика частка землеволодіння дрібного, казенного або військового), як, наприклад, у найпівнічніших губерніях, Приураллі, Волзькій низовині, в землях козаків, у деяких місцях Новоросії, в Лівобережній Україні, у якій до того ж значна кількість дрібного дворянства, яке й тепер дає чимало людей вільних професій, а також стан "малоросійських козаків", становлять дуже обнадійливий матеріал для пропонованої нами прогресивної демократії. І тепер вже в наших вкрай недосконалих і придуркуватих бюрократією земських установах названих областей можна бачити ознаки, доволі сприятливі на користь зазначених вище наших сподівань*). За широкого ж місцевого самоврядування можна з позитивністю розраховувати на те, що в цих областях (з яких, зазначимо, велика кількість припадає на землі українські) справа сприятливої масам народу соціально-економічної політики піде доволі успішно, навіть якщо би в інших областях Росії вона і зустріла собі значні перешкоди.

Таким чином, майбутнє практичного соціалізму в Росії, так само як і майбутнє політичної свободи, полягає в питанні про організацію в ній системи самоврядування!

Такими є теоретичні міркування, на підставі яких ми дозволяємо собі думати, що пропонована нами соціальна програма могла би бути підтримувана як своєрідна російська програма мінімум і особами, які поділяють основи європейського соціалістичного руху. Але незалежно від цих міркувань, а стоячи на суто практичній позиції, ми думаємо, що, в усякому випадку, програма ця не дуже віддаляється від того максимум, який може бути здійснений у Росії у соціальному питанні в найближчий десяток років. І якщо би здійснення цього мінімуму або максимуму, залежно від того, як на нього дивитися, супроводжувалося в Росії міцним встановленням політичної свободи (єдиної, згідно з поглядами, підтвердженими досвідом сучасних європейських соціалістів, природної основи і для соціального руху) то ми думаємо, що навіть люди, більш або менш близькі соціальні прагнення яких виходять за межі згаданої вище програми, зовсім не втратили б від того, що протягом певного часу працю-

*) Див. відомості про турботи різних земств про народну освіту, між іншим, і в брошурі "Восемнадцать лет войны чиновничества с земством" (окрема відбитка з "Вольного Слова") С. 80-82.

вали б разом із тими, чиї прагнення у соціальному питанні не заходять далі цього м і н і м у м. І це тим більше, що, згідно зі статтею VI нашого проекту Статуту, члени "Вільної Спілки" зі значно відмінними соціальними ідеалами після досягнення спільних встановлених цілей могли б розійтися зовсім вільно і без всіляких непорозумінь.

ДО ДРУГОЇ ЧАСТИНИ

Д о с т а т е й I - II. В усіх освічених країнах, де суспільне життя висуває різноманітні приклади політичної діяльності: чи відкритих політичних партій, чи змов, або воєнно-революційної боротьби, ми бачимо, що політична кар'єра не є чимось окремим від усіх інших публічних професій, а тісно пов'язана з цими останніми, так що різні діячі постільки і впливові на політичному полі, поскільки вони представляють собою певні суспільні професії та інтереси. Разом із тим ми бачимо також, що політична діяльність потребує досить високого морального та інтелектуального розвитку й освіти, настільки широкого, щоб політик міг чітко усвідомлювати сучасний і можливий найближчий майбутній стан справ як у своїй батьківщині, так і в оточуючих її країнах.

У Росії групою політичних діячів, найбільш впливових у часи своєї діяльності і навіть після своєї воєнної поразки, слід, звичайно, визнати так званих д е к а б р и с т і в. Відомо ж, якої різносторонньої освіти були ці люди і як у гуртках їхніх, особливо в гуртку "Об'єднаних Слов'ян", який дав чи не найенергійніших людей навіть у воєнно-революційній справі повстання в Київській губернії у січні 1826 р., - ставилося правило, що члени товариства, крім приготування до безпосередньої воєнно-революційної дії, повинні піклуватися про своє вдосконалення і про здобуття собі прихильності суспільства і солдатів перш за все сумлінним і гуманним виконанням своїх професійних обов'язків, поширенням освіти, сприянням звільненню селян і т.п. (Детальніше див. наприклад в "Записках неізнаного" Горбачевського - в "Русском Архиве" (1882. N 2).

Викладені вище поняття про якості, які вимагаються від політичного діяча, природно, роблять неможливим для "Вільної Спілки" ні прийняття до числа своїх членів людей дуже молодих і таких, що не закінчили освіти за обраною ними професією, ні будь-які дії, які би ставали на перешкоді таким людям стати у свій час політичними діячами з необхідними якостями. Виняткові уявлення, які існують ще в різних колах у Росії щодо ролі "молоді" у революційній діяльності, змушують сказати про це ще декілька слів.

Ніколи в жодній країні молодь - переважно та, що навчається, не брала такої значної участі в революційно-політичній діяльності, як останнім часом у Росії. Обставина ця, звичайно, пояснюється перш за все відносною слабкістю політичної освіти й енергії у дорослих членів суспільства і тому

є фактом фатальним. Але як би там не було, обставина ця є тим не менше тяжкою для країни, породжуючи різного роду слабкості та прямі немочі як всередині самих політико-революційних партій російських, так і в усьому ході політичних справ у країні. Переважне поповнення рядів діяльних революціонерів людьми дуже молодими і такими, що не закінчили своєї освіти, неминуче надає політичному рухові характер нестійкості в його теоретичній та практичній сторонах і позбавляє цей політико-революційний рух належної сили і впливу на суспільство і тому яких би то не було міцних успіхів. В той же час всередині самого руху кількісна перевага молоді діє деморалізуючим чином на керівників цього руху, привчаючи їх мати справу з середовищем, надто податливим, коли звертаються до його почуття, і надто нетерпимим, коли суперечать його ідеям і надіям, продиктованим цим почуттям. Критична думка все більше проганяється зі середовища, в якому її найбільше слід було б чекати, і місце її починають займати ознаки релігійного сектанства, яке неминуче прагне сформуватися у своєрідну церкву зі всіма її невідповідними сторонами. З другого ж боку, передчасна загибель молодих політичних борців протягом тривалого проміжку часу призводить до виснаження моральних сил країни, необхідних для її прогресу політичного, соціального і культурного, - і врешті породжує доволі сумну реакцію й у самої молоді. З огляду на частково вказані вище слабкості, а особливо безрезультатність загибелі тої частини молоді, яку гарячковість ввела надто рано у політичну боротьбу, інша частина молоді також передчасно охолоджується, заражається повним скептицизмом і віддається грубоогоїстичним прагненням. Всі ці та багато інших подібних явищ досягають ступеня справжнього лиха для країни взагалі і для самого революційно-політичного руху в ній зокрема, коли вони супроводжуються, як це було недавно в російських революційних колах, проповіддю про непотрібність вищого шкільного навчання для "революційної діяльності"*).

У даний час потрібно бути осліпленим, щоб не бачити всієї помил-

*) Характерно, що тепер в органах реакційних, які підтримують російський уряд у його заходах руйнування вищих шкіл в Росії, можна зустріти майже буквально повторення тих нападків на "буржуазну" науку і на "панські" школи, які декілька років тому назад висловлювалися "російськими соціальними революціонерами" і "народниками". Це один з багатьох з 60-х років прикладів співпадіння і навіть випередження різними фракціями російського радикалізму і народництва прагнень реакційного абсолютизму. Цікаво, що останнім часом починає пересуватися зліва направо і теорія "суб'єктивного методу в соціальних науках" (дивна в науковому світі теорія!), яка була в ходу в тих колах російських радикалів, які допускали користь науки і для революційної або народної справи". Слід сподіватися (і на це вже є ознаки), що подібний перехід а н т и к у л ь т у р н и х рефлексів і помилок у кола, в яких вони найбільш доречні, справить найбільш сприятливий вплив на російські радикально-демократичні партії, навчивши їх базувати свою справу на міцних підставах прав людини і об'єктивної (чистої) науки і мистецтва - підставах, які нерозважливо пробував було хитати недавній н і г і л і з м.

ковості ставлення більшої частини ініціаторів російського революційного руху кінця 60-х років до "молоді" і "науки". Навіть якщо повністю погодитися з думкою, що "партія дії" не може бути створена в Росії з н а я в н о г о складу дорослішого її населення, то все-таки слід зізнатися, що серйозні політичні партії в повному значенні цього слова не можуть бути створені з молоді, яка не закінчила навчання, і людей безпрофесійних, - і що в кожному разі краще зачекати декілька років, поки елементи для такої партії дозріють із нинішньої молоді, ніж рухати останню в політичну боротьбу непідготовленою в теоретичному і практичному відношенні.

Звідси прявий інтерес противників нинішнього політичного, соціального і культурного устрою в Росії утримувати молодь, яка навчається, від передчасної активної політичної діяльності або, що, по суті, одне і те ж, підтримувати в цій молоді думку про необхідність п о л і т и ч н о ї о с в і т и (при професійній, звичайно) для політичної діяльності. Звичайно, така діяльність є завданням нелегким і дуже делікатним, оскільки агенти уряду мало не щодня порушують найприродніші інтереси молоді, що навчається, і ображають її найшляхетніші почуття, причому іноді діють з виглядом свідомих провокаторів, але складність і делікатність завдання ще не роблять його неможливим. В усякому випадку, важливо, щоб політичне товариство, на зразок "Вільної Спілки", що поставило собі цілі, які вимагають доволі складної, свідомої та наполегливої дії на доволі тривалий термін часу, - не захоплювалося спокусою чим швидше і чим легше набрати собі якомога більше членів з молоді, яка навчається, і надати собі чим швидше вигляд сильної та активної партії, і тим насправді не підірвало своєї сили в близькому майбутньому, коли ряди його могли би поповнюватися постійним припливом з молоді, яка би вже дозріла і закінчила свою освіту. Тому ставлення "Вільної Спілки" до молоді, яка навчається, повинно бути ставленням, так би мовити, бойової армії до резерву: воно повинно полягати перш за все у сумлінному і гуманному виконанні професійних обов'язків перед молоддю, у постійній готовності надати останній матеріальну і моральну допомогу і захист, у розповсюдженні серед молоді ідей Спілки, підкріплених науковими доказами, і в схиленні молоді готуватися до праці на користь рідної країни та її населення відповідно до ідей Спілки. В останньому відношенні необхідність систематичної допомоги п о л і т и ч н і й о с в і т і молоді є тим більш настійною, що уряд російський своїм ставленням до преси і школи створює всілякі перешкоди такій освіті. Перешкоди ці не можуть тепер бути усунені без розповсюдження в Росії творінь думки вільніших народів, складання і друкування за кордоном книг для політичного виховання російських товариств, надання молодим людям можливості наочно познайомитися з життям передових народів та інших подібних прийомів, за які не може взятися ніхто, крім організованого політичного товариства.

Доводити необхідність ґрунтовного о з н а й о м л е н н я з і с в о є ю б а т ь к і в щ и н о ю для повноти політичної освіти як запоруки для

успішної політичної діяльності в цій батьківщині, ми думаємо, тепер вже немає потреби. Таким чином, ми отримуємо ціле коло підготовчої для політичної діяльності роботи, виконання якої, звичайно, може наповнити з надлишком декілька років молодого життя. Само собою зрозуміло, що ця підготовча робота, навіть для своєї формальної успішності, вимагає свого роду організації і між молодими людьми, а також зв'язку цієї організації з діючими політичними співтовариствами, причому зв'язок між членами гуртків молоді, які мають на меті політичну самоосвіту, повинен не припинятися і після закінчення навчання, а саме заняття батьківщинознавством повинно супроводжуватися планами систематичного вибору місць прикладення праці після виходу зі школи таким чином, щоб постійний перехід молодих людей від школи до практичної діяльності був разом з тим і систематичним охопленням країни силами політичного товариства, яке має на меті її визволення і розвиток.

Нам залишається тепер сказати декілька слів про примітку до цієї статті. У примітці цій може декому видатися дивною постановка необхідності “знайомства з життям західноєвропейських народів” перед “ознайомленням зі своєю батьківщиною”. Звичайно, ніхто більше від нас не може бажати того, щоб українські уродженці найдетальнішим чином вивчали свою рідну країну та її населення, оскільки знайомство це є не тільки необхідною умовою міцності успіху будь-якої суспільної діяльності в країні, а й умовою самого спонукання до праці на користь її населення, любові до останнього. (Не підлягає сумніву, що сама нинішня необхідність закликати освічених уродженців України до роботи в ній і на користь її населення виникає тому, що вся система публічної освіти і умови друку в Російській імперії з XVIII ст. ведуть до того, щоб послабити ознайомлення освічених класів в Україні з цією країною та її населенням). Але вся східна частина Європи перебуває в особливих відносинах до заходу її внаслідок своєї історичної відсталості. Тільки знайомство з життям західної, передової частини світу для нашої країни може дати і нам керівні напрями для правильного прогресу політичного, соціального і культурного. Неправильність, переривчатість, нестійкість і найзгубніші помилки в суспільному русі Росії за останній час і безліч найдивовижніших хибних поглядів, пануючих у різних колах освічених людей в Росії, пояснюються головним чином тією обставиною, що урядова система освіти і друку обмежує знайомство цих людей із сучасним життям західноєвропейських народів і їх історією, не тільки новітньою, але навіть (що, наприклад, має місце особливо щодо релігійно-філософської сторони культури) і більш ранніх епох*).

Щодо України пряме знайомство із заходом Європи має ще особливе

*) Багато довелося б говорити нам, якщо би ми взяли перелічувати навіть найважливіші із заторкнених у тексті глибоких наслідків відсутності в Росії близького знайомства із Західною Європою. Ми вкажемо тільки на деякі найновіші та найголовніші помилки і хибні погляди, якими є, наприклад, гонитва за здійсненням ідеалів соціально-

значення, бо робить це знайомство необхідним для успіху самого українського батьківщинознавства і пов'язаної з ним суспільної діяльності. Україна до XVIII ст. була, хоча й найбільш відсталою (внаслідок збігу різних географічних та історичних обставин), але все-таки органічною частиною культурної Європи. Відірвана була Україна від цієї Європи внаслідок свого підкорення деспотичній і централізованій Російській імперії саме тоді, коли корінна країна цієї імперії, Великоросія (яка сама відстала від культурної Європи і внаслідок несприятливих географічних та зовнішніх історичних причин, і через зруйнування рідних центрів культури, північно-західних народоправств Новгородського і Псковського, Московським царством) почала входити у більш близькі відносини з культурною Європою, хоча за ініціативою швидше урядовою, ніж народною, а тому переважно у справах військово-адміністративних, а не вільно-громадських. З тих пір між Україною і Європою утворилася стіна, і вікнами в Європу і для України стали великоросійські столиці, що подвійно несприятливо відбилося і відбивається на розвитку України. Завдяки урядовій цензурі над школами і друком, європейське світло проникає через ці вікна досить затемненим навіть і у Великоросію, але і рештки цього світла переломлюються у великоросійському середовищі і набувають там місцевого забарвлення. В цьому особливому, великоросійському забарвленні європейські політичні, соціальні та культурні ідеї пропонуються і українцям як ідеї європейські, по суті, і як рідні і для українців, за формою і за деталями їх розвитку. Але оскільки між Україною і Великоросією далеко не існує тотожності, особливо в умовах і ознаках життя внутрішнього: в народному побуті та характері, політичних традиціях та історичних завданнях і т.п., то згадана вище пропозиція українцям політичних, соціальних і культурних ідей, вироблених у великоросійських столицях, створює перед моральним поглядом навіть найбільш освіченої частини української публіки ряд міражів то псевдо-космополітичного, то псевдо-національного і народницького характеру, серед яких

демократичних без попереднього встановлення політичної свободи; різні ілюзії російського народництва як консервативного, так і революційного характеру (ідеалізація розколу, селянської общини, старих і нових селянських бунтів і козацтва та навіть розбійництва і т.п.), а також наслідування окремих народів Заходу у ставленні до явищ і установ та віра в можливість цілковитого перенесення їх у Росію. Тільки ґрунтовне вивчення життя різних народів Заходу може показати, що у кожного з них спільне, а що особливе, і з'ясувати разом з тим, що є і що повинно залишитися самотнім і в житті народів нашої частини Європи. Не можна не згадати тут також і про загальну схильність навіть освічених росіян до містицизму і фантастичності при всій їхній зовнішній нерелігійності та абстрактній любові до реалізму - схильності, яка може пояснюватися, між іншим, відсутністю в російській системі освіти вільної науки про релігійно-філософську сторону історії культури і яка становить важливу перешкоду для вироблення в Росії системи наполегливо-прогресивної політичної діяльності.

вкрай важко орієнтуватися в теоретичному та практичному відношенні*). Тільки звернення українців до безпосередніх джерел європейської культури може покласти край такому ненормальному і для всіх шкідливому стану справ. Це звернення буде доставляти Україні європейські ідеї в їх неушкодженому і чистому вигляді, тоді природне прагнення прикласти ці ідеї до рідного ґрунту поведе за собою і вивчення цього останнього в його дійсному, а не надуманому вигляді. Ось чому бажано би було, щоб і в даний час зачинателі визвольного руху в Україні у своїх зусиллях для набуття політичної освіти звернулися до безпосереднього спілкування з культурною Європою, в очікуванні поки вся Україна, з масою свого населення, отримавши політичну свободу, знову прямо приєднається до числа країн, що складають культурне людство.

Д о п р и м і т к и І с т а т т і ІІІ. Вся ця примітка була б зайвою, якщо б вона не викликала певними фактами, які мають місце в останні роки навіть і на українській землі і які зобов'язують будь-яку діючу на ній політичну групу висловитися про них в і д в е р т о. Почнемо з обману населення.

Недалекоглядна нетерпеливість не раз вже штовхала різних противників нинішнього політико-соціального порядку речей в Росії, спокушуваних успіхами (по суті, моментальними і німцями!) російських самозванців XVII-XVIII ст., на такі дії, як розповсюдження фальшивих чуток, видання підроблених маніфестів і т.п. з метою підняти селян на бунт. Під час останньої війни у Києві та інших місцях України розповсюджувалися фальшиві телеграми (про поразку російської армії і дарування конституції).

*) Для пояснення сказаного вище зазначимо, що наслідком слабкості безпосереднього зв'язку України з цивілізованим світом стало те, що в Україні націоналізм (Українофільство) збивається на шляхи "московського слов'янофільства", з його православною вузькістю (не кажучи вже про тих, хто повністю переносить програму московського слов'янофільства і на Україну); космополітизм з'явився у вигляді "петербурзького західництва", з його культом Петра Великого, тобто прогресу, приписуваного військово-адміністративним порядком, з його нерозумінням значення західнослов'янських відносин принаймні для народів нашої, південно-західної частини Росії; радикалізм з'явився у вигляді "нігілізму", з його антикультурними поривами; соціалізм - у формі "народництва", з його містицизмом і селянщиною; політичний революціонізм - у формі "народовольства", з його централізмом і темнотою понять про сутність політичної свободи, - все взагалі із забарвленням стільки ж неєвропейським, скільки і неукраїнським. Ми не скажемо, що елементи цього забарвлення є суттєво великоросійськими, але безперечно, що вони являють собою пряме або опосередковане породження Московської держави, яка почала свою політичну кар'єру зі знищення свободи або навіть з повного зруйнування російських міст і їх с у с п і л ь н о ї культури, такої ж національної, як, по-тодішньому, і європейської. Від різних наслідків цієї "московської зарази" (pestis moscovitica, - за висловом знаменитого мандрівника, який описував Новгород і Псков незабаром після їх поневолення), яка по-своєму культивувалась і в петербурзький період історії Росії, і сама Великоросія може бути радикально вилікувана тільки посиленням вживання тих самих ліків, які ми далі пропонуємо для України.

Приблизно в той самий час, - у 1877 р. - декілька осіб, що зараховували себе до "російської соціально-революційної партії", склали підроблений царський указ до селян з приводу аграрних заворушень у Чигиринському повіті. Ця справа була подана як взірцева в одній російській соціально-революційній газеті ("Земля и Воля") і, якщо потім вона була зображена з деякими застереженнями в іншій російській соціально-революційній газеті ("Черный Передел"), то все-таки була визнана дозволеною, або, у кожному разі, не ганебною. З особистих спостережень ми знаємо, що думка про самозванство і подібні політичні та релігійні прийоми (останнє з огляду на численних сектантів) розпалювання заколотів та бунтів, далеко не щезла з різних сфер суспільства в Росії.

Ми не будемо тут приводити проти різного роду обманів населення заперечень з боку моральних принципів, а обмежимося тільки декількома зауваженнями утилітарного характеру. Вже сама невдача всіх новітніх спроб політичного обману в Росії показує, що час самозванщини і всього подібного їй пройшов і тут. У даний час рішуче неможливе систематичне використання політичного прикидання й обману з боку осіб і груп, які задаються скільки-небудь широкими цілями суспільного перетворення, а не дрібними змовницькими цілями і експериментами. До того ж, у даний час будь-який обман викривається дуже швидко, а викриття неминуче справляє доволі неприємне враження на обманутих, як це недавно було підтверджено і прикладом обманутих селян у Чигиринському повіті (див. кореспонденцію з Сибіру про засланих туди "чигиринців" в N 21 "Вольного Слова"), в якому обман 1877 р., мабуть, надовго утруднив можливість зближення противників уряду з селянами.

Крадіжки і навіть розбій з метою добування засобів для революційної діяльності як свого роду конфіскація, що практикуються останнім часом деякими політико-соціальними групами не тільки в Росії, а й у Західній Європі, де в Австрії і Німеччині недавно було декілька спроб подібної "конфіскації"). Ми не будемо тут обговорювати і це питання з точки зору моральних принципів, а знову станемо на точку зору практичну. В практичному відношенні для будь-якого політичного руху набуття собі громадського співчуття принаймні настільки ж важливе, як і набуття матеріальних засобів, вже й тому, що співчуття це може стати постійним надійним джерелом і самих цих засобів. Але громадська думка взагалі ставиться

*) Слід однак зазначити, що в обох названих країнах спроби тенденційних крадіжок і розбою, як і застосування на західноєвропейському ґрунті тенденційних вбивств, зустріли рішучий осуд правильно організованих соціалістичних партій. Див. в "Der Social Democrat" статтю "Злодійство і революція" (1883, N 13), яка закінчується різкими словами: "скасувати приватну власність оптом і повністю - справа революційна, скасовувати ж приватну власність вроздріб - звичайна справа шахраїв" (Spitzbubenpraxis). Див. там же в N 34 статтю "Attentate und Attentate", в N 46 - "Brutalität und Revolution" та ін. Також в органі "загальної робітничої партії земель угорських" - "Die Arbeiter-Wochen Chronic".

несхвально до будь-якої крадіжки, не тільки у приватних осіб і громадських установ, а й із державних кас. А тому в будь-якому випадку навіть "конфіскаціям" з найбільш благими намірами доведеться брати на себе непопулярність, яка не може не падати і на їхню ціль і яка стає зовсім неоправданою у випадку невдалого замаху на "конфіскацію", невдачі дуже ймовірної, як показують майже всі відомі приклади. Але якщо тенденційна крадіжка є навіть з грубо утилітарної сторони справою, щонайменше, доволі сумнівної корисності, а тому такою, до якої політичній групі краще би не вдаватися, то будь-яке посягання на тенденційний розбій, яке може або навіть повинно супроводжуватися вбивством людей, зобов'язаних охороняти призначене до "конфіскації" майно (сторожів, листонош і приватних осіб) викликає громадську відразу, а отже, безумовно шкідливе для політичної групи, яка вдається до подібних способів збільшення своїх засобів. А, за старим ще спостереженням, будь-яка крадіжка може, за певних обставин, перейти в розбій і вбивство...

До примітки II статті III. За такого політичного порядку, якому підпорядкована тепер Росія, в такий час, який вона тепер переживає, ніхто не може поручитися за себе, що він не вчинить убивства, яке буде мати політичний характер. Але хоч трохи далекоглядні політичні діячі, а тим більше прихильники політичної свободи повинні уникати всього, що може мати значення введення вбивства в систему політичної боротьби або надати вбивству вигляд принципово-законної дії. По-перше, це б звузило саму політичну боротьбу, спрямувавши її більше проти певних осіб, ніж проти певного порядку і надавши їй поверхневий характер і, по суті, легші за видання; а по-друге, і головне, визнаючи вбивства за законний спосіб політичної боротьби, прихильники політичної свободи діяли б у підтримку супротивного їм принципу і в підрив власного майбутнього. Особливо це слід сказати про тих прихильників політичної свободи, які надають пріоритетне значення захистові інтересів особи - правам людини і громадянина - і всім суспільним формам і установам надають значення лише постільки, поскільки вони забезпечують ці інтереси і права. Недоторканість життя є, звичайно, першим із прав особистих; і в даний час найрозвинутіші люди прийшли до повного і безумовного заперечення будь-якого виду смертної кари, навіть після найширших гарантій судової справедливості. Але вбивство за власним задумом не може бути нічим іншим, окрім дії особистого свавілля, нехай і з найблагішими намірами, але все-таки свавілля; вбивство ж за постановою таємного політичного товариства є, перш за все, стратою, за вироком таємного суду, без заслуховування захисту підсудного, суду, члени якого є одночасно і обвинувачами, і свідками, і суддями, тобто дією прямо деспотичною. Якщо вбивство за власним задумом може бути у певних випадках виправдане обставинами, що його викликали, то подання таємного суду змовників як дії законної не може бути нічим іншим, як тільки підкопуванням у суспільній свідомості ідеї про права людини і громадянина, які за змістом поняття про свободу повинні стояти вище за все в суспільному порядку і порушення яких не може

пройти безкарно для всього цього порядку та його розвитку і в першу чергу саме для тих суспільних елементів, які бажають прогресивного розвитку суспільства і які, знаходячись найчастіше в меншості, найбільше потребують гарантій свого існування.

Вся історія політичних вбивств у цивілізованих країнах говорить на користь справедливості останнього зауваження і проти тієї думки, спроби розповсюдження якої робились недавно в Росії, а саме: ніби політичні вбивства є особливо зручним (і притому новим) прогресивно-революційним способом дії. В історії Західної Європи тенденційні вбивства стали особливо частими в епоху боротьби релігійно-політичних партій XVI-XVII ст., коли, власне, і була систематично розвинута (за класичними, а особливо біблійними прикладами: - Аод, Іегу, Юдіф і т.п.) і теорія цих вбивств. Але із співставлення фактів виявляється, що теорія ця з особливою стараністю розроблялася і практикувалася реакційною стороною - папстами, особливо єзуїтами, оскільки за вбивством Фр.Ґіза (1563) гугенотом Польтро, якого його одновірці порівнювали з Юдіфою, послідували зі сторони папистів у Франції - замах на Коліньї і потім Варфоломійська ніч (1572), вбивство Генріха III (1589) Ж.Клеманом, якого вже католики порівнювали з Юдіфою, і побиття "політиків" (прихильників віротерпимості) членами Св.Католицької Ліги, декілька замахів на Генріха IV і потім вбивство його (1610); у Голландії - вбивство Вільгельма Мовчазного (1584) після неодноразових замахів, в Англії - "порохова змова" (1605); сюди ж слід зарахувати і вбивство Валленштейна 1634 р. (Неможна не згадати також і вбивства Мазаніелло, народного вождя у Неаполі 1647 р., хоча в цьому вбивстві, як взагалі в усій справі Мазаніелло, релігійний елемент не відіграв жодної ролі).

З кінця XVIII ст., коли загострилася боротьба через політичні принципи, тенденційні вбивства знову стали досить частими. Під час суду над Людовіком XVI (взагалі менш законного з процесуального боку, ніж суд над Карлом I англійським, і веденого з явним порушенням декларації про права людини і громадянина) французькі республіканці якобінської школи висловлювали ідеї про те, що король повинен бути вбитий навіть без усякого суду (Робесп'єр), і наводили приклад з Юлієм Цезарем, вбитим "без жодних формальностей" (С.Жюст). Але наступного дня після вироку над Людовіком XVI (1793) рояліст Паріс вбив якобінця Лепеллет'є "без жодних формальностей", після цього трохи пізніше Шарлота Корде, також "без формальностей", убила Марата, який, до речі, при всьому своєму тираноненависництві мав далекоглядність зауважити сусідові при слуханні згаданої вище аргументації Робесп'єра, що "подібні доктрини принесуть республіці більше шкоди, ніж усі тирани разом узяті"; незабаром після того послідували замах на життя Колло д'Ербуа і Робесп'єра. І якщо час великої французької революції порівняно мало ще надав прикладів політичних вбивств такого роду, то, звичайно, тільки тому, що різні партії могли по черзі вбивати своїх противників за допомогою вуличної

(“народної”) розправи і надзвичайних, “революційних” трибуналів, причому, наприклад, сам арешт Робесп'єра і Кутона для постановки перед таким трибуналом, супроводжувався замахами на вбивство. Коли видатні люди республіканських партій перебили таким чином не тільки багато роялістів, а й одне одного, - тоді за вуличну розправу і за політичні вбивства взялися роялісти (“білий терор” 1795 р., більш жорстокий, ніж терор “червоний”, “пекельна машина” 1800 р. і змова Кадудала та Пішегрю 1803 р., “білий терор” 1815 р. - проти республіканців, бонапартистів і навіть протестантів).

Як впливає зі сказаного вище, політичні вбивства XVI-XVIII ст. тісно пов'язувалися з так званими “народними розправами”. Вчення ж про ті й інші було пов'язане, між іншим, з тодішніми теоріями про “загальне спасіння” і про “народне самодержавство”. Так, проповідники релігійно-політичних вбивств у XVI-XVIII ст. виходили майже завжди з ідеї не тільки про “волю Божу”, якої вбивця, мовляв, був виконавцем, але і з ідеї про волю народу (*voluntas, arbitrium populi*), яка, на їхню думку, виявлялась в убивстві або масових розправах із еретиками і якій повинні були підкорятися начальники і царі, під страхом бути засудженими судом волі Божої і народної. Виконавцем вироку такого суду і рятівником суспільства, вважалось, міг бути не тільки весь народ загалом (що насправді неможливо), але і будь-яка частина його (насправді перший натовп, що зібрався), і кожна окрема людина. Подібні ідеї розвивали з особливою послідовністю католицькі проповідники і письменники, наприклад у Франції Boucher і невідомий автор знаменитого трактату “Про праведну владу християнського суспільства над нечестивими царями” (*De justa Reipublicae Christianae in reges impios auctoritate*. 1590). Для того щоб зрозуміти різницю між ідеями цих свого часу “народників” і “народовольців” та новітніми ідеями про свободу, достатньо тільки згадати, що ці люди, хоча і доходили іноді до повного республіканізму, але повставали проти свободи релігійної (*libertas religionis*), яка тоді почала встановлюватися в деяких країнах. А, між тим, ця свобода була однією з перших вольностей або прав людини, які дісталися освіченому світові після тривалої боротьби проти невігластва і тиранії не тільки царів, а й народів. Тільки ідея про ці вольності і про потрібні для їх захисту установи (в тому числі судові) і становить основу новітніх понять про людяне суспільство (*respublica humana*), а зовсім не ідея про законність політичних вбивств і народних розправ і про саме народовладдя, - речі, по суті, дуже старі та співзвучні з найбільш крайнім деспотизмом, навіть монархічним, так як ми бачимо їх не тільки в стародавніх республіках, але і в імперіях, не тільки Римській, а й східних. (Римська імперія прямо і почалася з диктатури, встановленої “волею народу”, з чого і пішло її юридичне визначення: те, що побажав правитель, має силу закону, так як народ законом про царство вручає йому і покладає на нього всю свою владу і силу (*utpote quum populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat*)).

Капітальніша помилка французьких республіканців якобінського напрямку полягала саме в тому, що вони навіть після проголошення прав людини і громадянина повернулися до старих понять релігійних народовольців - політичних, а після того неминуче і судових, за що і поплатилися передусім своїми головами. Так, Марат проповідував "народні розправи" (les exécutions populaires), проте сподівався управляти ними за допомогою надійних керівників; Дантон вигукував, почувши як б'ють на сполох, сповіщаючи вересневі розправи з "підозрілими" в 1792 р.: "глас народу - глас Божий!". Herault de Séchelles вітав депутацію паризького "народу", яка з'явилася в Конвент 31 травня 1793 р. вимагати оголошення жирондистів поза законом, словами: "Сила народу і сила розуму - одне і те ж!"; Робесп'єр (у своїй взагалі більш достойній жерця, ніж політика, доповіді "Про основи політичної моральності, які повинні керувати Народним Собором у внутрішньому управлінні Республіки", 5 лютого 1794 р.) підкладав під це народництво ідею, яка буквально повторювала формулу релігійних гонителів: "Страчувати гнобителів людства - є милосердя, щадити їх - варварство; повільність правосуддя дорівнює безкарності!". Відомо, як закінчили життя всі три згадані оратори і їх більш щирі друзі: Дантон і Геро страчені були як зрадники "народної справи" (cause du peuple), Робесп'єр - як "тиран і гнобитель", і самому Дантону довелося називати натовп, що біг за колісницею, на якій його везли на ешафот, уже не "народом", а "наволоччю" (vile canaille)!

Гіркий досвід минулого, до великої французької революції включно, - у зв'язку з прогресом теоретичних понять про політику, викликав у XIX ст. значну зміну і в судових, як і в політичних поняттях цивілізованих суспільств. Старі абсолютні ідеї, зокрема абсолютне схилення перед "загальним спасінням", яке, мовляв, вимагає принесення йому в жертву всіх інших людських принципів та інтересів, і перед "судом", і "волею народу", втратили попередній кредит*). Політичні вбивства, як і "народні

*) Маючи на увазі в даному випадку переважно судову сторону певних суспільних теорій, ми не можемо говорити тут про їх власне політичну (державну) сторону, якій, врешті, присвячена значна частина як нашої програми, так і пояснень до неї. Зазначимо тільки, що стара народовольська фразеологія в Західній Європі зробилася тепер надбанням тільки відсталих у політичній освіті гуртків та партії бонапартистів, яка, зітхаючи за народними голосуваннями (плебісцитами), які освячували мільйонами голосів наполеонівські диктатури (у 1799 р. 3.011.007 гол., 1802 р. - 3.508.885, 1804 р. - 3.572.329, після того, як те ж саме політичне покоління прийняло республіканську конституцію 1793 р. - 1.801.918 гол., а конституцію 1795 р. - 914.853 гол., - 1851 р. - 7.481.636 гол., 1852 р. - 8.157.752, 1870 р. - 7.350.142 голоси) називає себе тепер "партією народного опитування" (appel au peuple). Взагалі ж стара ідея народного самодержавства розділила в наш вік долю інших самодержавств, духовних та світських, і була замінена ідеєю про вільну державу, яка управляється при загальному контролі та загальній участі в спрямуванні суспільних справ, але з гарантіями свободи осіб та груп і навіть політичної меншості, не кажучи вже про розподіл справ на місцеві та загальнодержавні,

розправи”, в п р и н ц и п і заперечуються тепер усіма політичними партіями в цих суспільствах, у тому числі і найбільш революційними, і проповідуються тільки невеликими гуртками, та й то не без застережень. (Орган німецьких соціальних демократів у згаданих вище статтях, навіть виправдовуючи такі вбивства, як наприклад Олександра II як “останній” засіб позбавлених будь-яких прав людей або ірландського зрадника Кері (Carey) як акт “поетичної справедливості”, - протестує проти політичних вбивств, здійснених останніми роками в Західній Європі та проповідуваних новоанархістами, і говорить: “К у л ь т у р н а партія не може проголошувати культ вбивства, а вбивство людини, яке не неминуче вимушується обставинами, є злочинним вбивством і [Mord]). “Народні розправи” (типу вбивства гр.Ламберга в Угорщині, міністра Латура у Відні, кн.Ліхновського і ген.Ауерсвальда під Франкфуртом у 1848 р.) стають надзвичайно рідкісними в політичній практиці XIX ст. навіть і при збудженні в революційний час і виявляються більше у відсталих і придушених монархічним деспотизмом країнах. При цьому визначально, що найбільш кривавими народними розправами і в нашому столітті були розправи “контр-революційні”, наприклад, в першу чергу, винищення польських революціонерів польськими ж селянами в Галичині в 1846р., яке повторилося в менших розмірах 1848 р., або участь неаполітанських лацароні у винищенні республіканців 15 травня 1848 р., яке повторило в менших розмірах гамтешню ж воістину канібальську розправу з республіканцями 1799 р.

Політичні вбивства, за індивідуальним або гуртковим задумом, є ще досить частими і в XIX ст. - і якщо вони тепер спрямовуються переважно проти осіб консервативного напрямку, то, звичайно, тільки тому, що влада в цей час належала переважно людям цього напрямку. Проте у числі небагатьох, вдалим в наш час замахів на життя осіб, поставлених біля керма влади, значний процент становлять убивства державних людей прогресивного напрямку: маршала Пріма в Іспанії та президентів Лінкольна і Гарфільда в Північній Америці. (Нагадаємо також неодноразові замаху на життя

кожні з яких підлягають вирішенню відповідними колами населення. При цьому тепер визнається, що навіть раціональне спрямування тих справ, які повинні бути надані до відання адміністрації та законодавства, - більш або менш прямо залежних від загального (народного) голосування (тобто більшості голосів), а також прогресивність всього суспільного розвитку можуть бути забезпечені як і періодичною дією цього голосування, так і постійною свободою критики і певним простором ініціативи для осіб і груп, а також елементів політичної меншості. Та безпосередня участь населення в законодавстві та адміністрації, яка тепер виробляється у федеральній Швейцарії з давніх громадських відносин і нових демократичних прагнень на основі вищезгаданих понять про вільну державу і при впливі широкої народної освіти, а саме так звана ініціатива і r e f e r e n d u m (законодавча ініціатива поза представницькими зборами і загальне голосування про певні заходи та закони, що видаються цими зборами), - установи, які, без сумніву, готують політичну форму майбутнього всенеродного правління, - не мають нічого спільного зі старим “самодержавством народної волі”, щодо якої ми змушені були стільки разів робити застереження, щоб уникнути змішування понять.

знаменитого республіканського діяча в Південній Америці Болівара-Визволителя). Цікаво, що і в Росії, де недавні політичні вбивства, викликані урядовим гнітом і жорстокостями, котрі нагадують гоніння католиків на протестантів, ці вбивства викликали в свою чергу спроби вуличної розправи над "крамольниками" і навіть плани контрзамахів на гаданих "вождів крамоли", які крутились у середовищі так званої "Священної Дружини", тобто, маленькі поки що подоби розправ із протестантами в епоху Варфоломійської ночі та конспірацій Св.Католицької Ліги.

Усі ці факти доводять, принаймні, що вбивства є для політичних партій зброєю двогострою, а тому і мало надійною для справи зміни певного політичного порядку і встановлення іншого. Мало того, факти ці, на нашу думку, дають підстави сподіватися, що у Росії (в якій уряд тепер так нагадує неаполітанських Бурбонів) монархічна реакція, за важких для неї обставин, сама вдасться до політичних вбивств і розправ якихось московських м'ясників, а тому ми думаємо, що учасники організованої боротьби за політичну свободу в Росії, замість того, щоб захоплюватися двогострою політикою пристрастей і безпосередніх почуттів, повинні заздалегідь приготуватися до паралізування подібних згаданих вище прийомів реакції: широкою пропагандою справді вільних політичних ідей і міцною організацією для захисту вільних установ. (Вище, на С.48, вже було зазначено, наскільки остання залежить від децентралізації представницького правління).

Д о с т а т т і IV § 5. Кращим прикладом згубності для країни становища, коли військовий клас, навіть який містить у собі елементи ліберальні, вважає себе вправі вирішувати політичні справи країни, являє собою Іспанія, яка протягом усього XIX ст. переходить від ліберальних переворотів до реакційних і в якій політична моральність саме військового класу, яка високо піднялася було під час війн за визволення від Наполеона, дійшла тепер до найнижчого рівня. Протилежним прикладом є Північноамериканські Сполучені Штати, населення яких хоча і повинно було під час війни за визволення виділити з себе військовий елемент, але утримало його в законній ролі, постановивши принципом своїх конституцій положення типу наступного: "у всяких випадках і у всякий час військова сила повинна бути повністю підпорядкована владі цивільній і керована нею" (§ 20 конституції шт. Делавера. Подібне в конституціях Масачусетса, Меріленда, Віргінії, Північної Кароліни та ін.).

Такими є міркування, які видавалися нам необхідними для роз'яснення і підтримки різних положень поданого вище проекту Статуту. На закінчення вважаємо не зайвим сказати декілька слів про загальну практичну його доцільність, щодо якої ми передбачаємо сумніви навіть з боку багатьох із тих, хто схвалив би теоретичні положення цього проекту загалом або в деталях.

Немає жодного сумніву, що проект цей для свого здійснення перед-

бачає організацію доволі широку за своїм складом, енергійну і наполегливу за діяльністю, і притому протягом доволі значного проміжку часу. Судячи з прикладу політичного життя інших держав Європи, цей проміжок слід визначити років у 10-15, при достатньо ще сприятливих умовах. Ми не тішимо себе надією, що пропонована нами організація може відразу ж стати настільки широкою, наскільки це необхідно для якнайшвидшого здійснення якщо не всіх, то хоч найважливіших із намічених в нашому проекті політико-соціальних цілей. Навпаки, ми сподіваємося, що сама складність цього проекту, необхідність для його здійснення широких засобів і тривалої діяльності відштовхне від нього численні ряди тих, хто, при всіх добрих намірах, наділений властивостями, які неминуче повинен був розвинути в населення Росії тривалий гніт царського деспотизму і централізації: а саме, з одного боку - недовірливою пасивністю, а з другого - гарячковою нетерпеливістю, в обох же випадках - вузько-емпіричною практичністю.

На сумніви, які впливають з першого боку, ми скажемо, що все, що відбувається на наших очах в останні роки в суспільному житті Росії, показує чітко неможливість для цієї країни залишатися при нинішньому політичному і соціальному порядку, а також і те, що країна ця не вийде з цього порядку (sic!) без енергійної дії самого населення до його зміни. А тому мислячим людям у Росії залишається або невідкладно перейти до такої дії, або терпіти на собі і на своїх дітях наслідки власної пасивності. Не заходячи далеко, - вже перед останньою Балканською війною багато людей, зрілих віком, заможних і впливових у певних колах, усвідомлювали необхідність більшої частини реформ, які намічені в нашому проекті, і багато навіть висловили це усвідомлення прямо або опосередковано в пресі і на зібраннях, - та тільки, під різними приводами, не приступили до організованих і наполегливих дій для практичного здійснення своїх ідей. З тих пір пройшло вже сім років - половина строку, який можна назвати періодом діяльності політичного покоління і який передбачений нами для діяльності нашого політичного товариства!

На сумніви з боку практицизму нетерпеливого, який погоджується діяти тільки тоді, коли він передбачає негайне здійснення широкого плану, а іноді й мрії, або ж хоче бачити негайні, наочні результати своєї діяльності, хоча б спрямованої тільки на одне явище або навіть на одну особу - ми відповімо також вказівкою на останні роки в Росії, коли стільки мрій виявилось нездійсненими і стільки окремих практичних дій, навіть моментально вдалих, виявилось по суті безрезультатними тому, перш за все, що вони були вузькопрактичними, не узгодженими з цілою системою дій, розрахованих не на один момент, не на одну категорію явищ. А між тим, поки розбивалися мрії та здійснювалися спроби вузького практицизму, пройшов час зовсім не менший, ніж той, який потрібний би був для систематичної дії за планом, узгодженим як з реальними умовами даного часу і місця, так і з перспективою загального руху цивілізованих країн.

Яким би нечисленним не було напочатку коло осіб, які би поставили ціллю політичну діяльність за подібним планом, яким би не малопомітним був початок їхньої діяльності, але свідоме і неухильне виконання цього плану, через деякий час неодмінно поведе за собою реальні плоди, яких не в змозі дати ні пасивна, ні поспішна емпіричність. Повторюємо, що і та, й інша в наших очах надто натуральні в населенні Росії, а тому ми наперед знаємо, що, незважаючи на те, що політичні ідеї, які лягли в основу нашого проекту, поділяються дуже багатьма із наших співвітчизників, практична сторона цього проекту, тобто пропоноване нами політичне товариство і його способи дії, як надто несхожі на звичайну поведінку і діяльність різних суспільних кіл у Росії, не можуть стати дуже популярними відразу. Але ми все ж таки не сумніваємося в можливості успіху пропонованого нами політичного товариства, яким би не малочисленним був напочатку склад його, маючи на увазі закон, правильність якого була стільки разів підтверджена в історії і який дуже добре висловлений у наступних словах Ернеста Ренана:

Le moyen d'avoir raison dans l'avenir est, à certaines heures, de savoir se résigner à être démodé. (Іноді найліпший спосіб мати рацію - не боятися пробути певний час не в моді).